

**Kadim Bir Gelenekten Yeni Bir Yapılanmaya: Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak
Diyanet İşleri Başkanlığı**

From The Ancient Tradition to a New Structure: Presidency of Religious Affairs as a
Republican Institution

Ömer Yılmaz

Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Ün., İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic
Sciences Ankara-Türkiye

E-Posta: omryilmaz64@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2938-1009

İhsan Koçak

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Ün., Temel İslâm Bilimleri Bölümü
Graduate Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Department of Basic Islamic
Sciences, Ankara-Türkiye

E-posta: ihsankocak01@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1702-9937

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

Geliş/Received: 29 Ekim/October 2022

Kabul/Accepted: 12 Aralık/December 2022

Yayın/Published: 31 Aralık/December 2022.

Atıf/Cite As

Yılmaz, Ömer-Koçak, İhsan. "Kadim Bir Gelenekten Yeni Bir Yapılanmaya: Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı". *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2022), 11/37: 244-281.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir. /This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ömer Yılmaz-İhsan Koçak)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Ömer Yılmaz % 55, İhsan Koçak, % 45

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com

Copyright © Published by Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye’de halen yürürlükteki anayasanın 136. Maddesi’nde ifadesini bulan resmî bir kurumdur. Bu haliyle Diyanet genel idari yapı içinde, laiklik ilkesi doğrultusunda her tür siyasi görüş dışında kalarak milli birlik ve beraberliği amaç edinen ve özel kanun maddesinin verdiği yetki ve sorumluluk çerçevesinde görevini yerine getirmektedir. İlgili kanun Diyanet’e; *“İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmeyi, din konusunda toplumu aydınlatmayı ve ibadet yerlerini yönetmekle”* sorumlu tutmaktadır. 3 Mart 1924 tarihinde kurulan ve neredeyse Cumhuriyetle yaşıt olan Diyanet merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatıyla başta ülkemizin en küçük mezrası olmak üzere Avrupa, Afrika ve Balkanlarda yaklaşık 120 ülkeye hizmet götürmektedir. Kuruluşundan bu yana çeşitli evrilmeler geçiren Diyanet İşleri Başkanlığı halen 18. Başkan tarafından yönetilmektedir. Başkanlık, anayasal bir kurum olarak toplumun her kesimine mezhep ve meşrep ayrımı gözetmeksizin hizmet sunmaya devam etmektedir. Bu haliyle kurum bir temsil makamı değil; bir hizmet birimidir. Diyanet zaman zaman farklı kesimler tarafından eleştirilse de Türk toplumunun büyük bir kesimi tarafından hüsnü kabul görmektedir. Kökü her ne kadar Osmanlı geleneğine bağlı olsa bile “Diyanet İşleri” adıyla ilk kez Cumhuriyet idaresiyle birlikte vücut bulan Başkanlık, istihdam ettiği personel sayısı, hizmetlerine ayrılan bütçe, en küçük yerleşim biriminde dahi bazen devletin tek resmi mümessili olarak faaliyet göstermesi açısından özenle korunması gereken bir müessesedir. Diyanet, bünyesinde istihdam ettiği akademik, tecrübeli ve birikimli personeliyle vatandaşa sahih dini bilgi sunmakta, geleneğine sadık, günceli de takip eden yapısıyla Türk Cumhuriyeti Devleti’nin sosyo-kültürel ve dini hayatının ayrılmaz bir parçası olarak varlığını devam ettirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Cumhuriyet, Diyanet, Din Hizmetleri.

Abstract

The Presidency of Religious Affairs (Diyanet) is an official institution that finds its expression in Article 136 of the current constitution in Turkey. In this state, the Diyanet fulfills its duties in the general administrative structure, within the framework of the authority and responsibility given by the special law, which aims at national unity and solidarity by staying out of all kinds of political views in line with the principle of secularism. According to the relevant law the Diyanet is “to carry out works related to the beliefs, worship and moral principles of the religion of Islam, to enlighten the society about religion and to manage places of worship”. Founded on March 3, 1924 and almost as old as the Republic, the Diyanet provides services to approximately 120 countries in Europe, Africa and the Balkans, with its provincial and foreign organizational structure. The Diyanet, that is Presidency of Religious Affairs, which has undergone various

evolutions since its establishment, is still managed by the 18th President. As a constitutional institution, the Presidency continues to provide services to all segments of the society, regardless of sect or creed. As such, the institution is not a representative office; is a service unit. Although Diyanet is criticized from time to time by different segments, it is well received by a large segment of Turkish society. Although its roots are tied to the Ottoman tradition, the Presidency, which first came into being with the Republic administration under the name of "Religious Affairs", is an institution that needs to be carefully protected in terms of the number of personnel it employs, the budget allocated for its services, and sometimes operating as the only official representative of the state even in the smallest settlement. With its academic, experienced and knowledgeable staff, the Presidency provides the citizens with authentic religious knowledge, and continues to exist as an integral part of the socio-cultural and religious life of the State of the Turkish Republic with its structure that is faithful to its tradition and follows the current.

Keywords: Ottoman, Republic, Religious Affairs, Religious Services

Giriş

Diyanetin iştikak ettiği kavram olarak din, Arapça "deyn" kökünden gelmekte, mastar veya isim (çoğ. edyân) olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda din sözlüklerde "âdet, ceza, mükâfat, itaat, hesap, İslam"¹ gibi yirmiye yakın anlama gelmektedir. Yine din ile aynı kökten gelen ve Arapça isim olarak nitelendirilen "diyanet" başta Mütercim Asım Efendi (öl.1820) ve Şemseddin Sami (öl. 1904) olmak üzere bazı Türkçe sözlüklerde "emanet, istikamet, itaat, dinin hükümlerine uymak ve muktezasınca amel etmek, örf ve âdet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, Allah'a ibadet ve maneviyata itikat hususunda her milletin tuttuğu yol, din-i İslam, din işleri, dindarlık, din duygusu, din buyruklarına uyma, baş eğme"² gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

¹Ebu Nasr Cevherî, *Sıhah*, "dyn", md; Râgıb el-İsfehânî, *el- Müfredât*, "dyn" md; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "dyn" md.

² Mütercim Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, "dyn" mad; Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992), 108; Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, (İstanbul: Kapı Yayınları 2009), 645; Mustafa Ahterî, *Ahterî-yi Kebir*, (Ankara: TDK Yayınları 2017), 382; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi 2009), 190; D. Mustafa Nihat Özon, *Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi 1988), 164; D. Mehmed Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, (Ankara: Yazar Yayınları, 2004), 25. Baskı, 403.

Kelimenin kökeninden ayrılıp daha özele gelindiğinde makalenin konusunu teşkil eden diyanet ile bidayette Diyanet İşleri Reisliği, daha sonraları Diyanet İşleri Başkanlığı ismiyle maruf mevcut anayasanın 136. Maddesi'nde ifadesini bulan resmî bir kurum kastedilmektedir. Bahsi geçen kanun maddesi Diyanet'i; "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmeyi, din konusunda toplumu aydınlatmayı ve ibadet yerlerini yönetmekle" yükümlü tutmaktadır. Bir diğer ifadeyle Diyanet İşleri Başkanlığı her ne kadar Cumhuriyet dönemine ait bir kurum olsa da kökeninin Osmanlı'daki Şeyhülislamlık Makamına kadar gittiği söylenebilir. Yine Osmanlı Devleti'nin son bulup Cumhuriyet idaresi kurulmadan önce Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Osmanlı yapılanmasından mülhem 3 Mayıs 1920 tarihindeki İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) bünyesinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti bakanlığı ile de bir irtibatı bulunmaktadır. Bu bakanlık, 3 Mart 1924 tarihinde Diyanet İşleri Reisliğinin kurulmasına dek varlığını sürdürmüştür.

Bu yazıda bir Cumhuriyet kurumu ve yapılanması olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geçirdiği tarihsel gelişim, mevcut teşkilat yapısı, hizmet alanları, yurt içi ve yurtdışı eğitim, din hizmetleri faaliyetleri, kuruma yöneltilen talep ve eleştiriler dile getirilip yorumlanacaktır. Konunun daha rahat anlaşılması için kökü bir anlamda Osmanlı'da Şeyhülislamlığa kadar uzanan, Büyük Millet Meclisi Hükümet döneminde "Şer'îye ve Evkaf Vekâleti" adıyla müesses olan ve nihayetinde "Şer'îye" kısmının yeniden kurgulanmasıyla temayüz eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nı iyi tanımak için burada bahsi geçen kurumların tarihsel yapısına kısaca değinmek yararlı olacaktır. Bununla birlikte geçmişe dair verilen malumat Cumhuriyetin din-devlet-siyaset ilişkisinin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

1. Şeyhülislamlık

Osmanlı devletinde din asıl ve devlet onun fer'i olarak görüldüğü için Şeyhülislam zahiren vezir-i azam ile aynı derecede sayılsa da manen ondan üstündü.³ Hatta 16. yüzyıl sonlarına doğru Şeyhülislamlık devlet işlerinde neredeyse sadrazamla aynı düzeyde rol üstlenmiştir⁴. Bir diğer ifadeyle, Osmanlıda padişah her ne kadar devletin başı olması hasebiyle dini yetkisi bulunsa da bu meseleler devlet başkanı adına onun tanzif ettiği Şeyhülislam marifetiyle

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1988), 178.

⁴ M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış* (İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, 1977), 107.

yürütülmüştür. Fatih döneminde devlet örgütlenirken Şeyhülislamlik Makamına yer verilmiştir. Rivayetler değişse de Gökbilgin'e göre Şeyhülislamlik Makamının padişaha bağlanması, dini siyasi otoritenin kontrolü altına almak içindir. Saltanatın vekili sadaret (Baş Vezirlik), hilafetin vekili ise meşihattır (Şeyhülislamlik). Osmanlı idaresinde Müslümanlara sunulacak dine ait meseleler devletin son iki asrına kadar vakıflar, din hizmetleri, adli ve eğitim hizmetleri Şeyhülislamlik marifetiyle deruhte edilmiştir. Ancak konumuz Şeyhülislamlik olmadığı için bu hususa detaylı değinme ihtiyacı hissetmedik. Ancak araştırma konusuyla yakın bağlantısı açısından Evkâf-ı Hümâyün Nezareti ve Şer'îye ve Evkâf Vekâlet'ine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

1826 yılına gelindiğinde, II. Mahmud tarafından değişik birim ve şahısların yönettiği vakıfları zaman içinde kendi bünyesinde toplayan 1838 tarihinde hükümete dahil edilen, ilgi ve hizmet alanı oldukça kapsamlı "Evkâf-ı Hümâyün Nezareti" adıyla bir kurum oluşturulmuştur. Bu kurum, Osmanlı'nın son dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin 1876 tarihli ilk Anayasası'nın 11. Maddesinde de "*Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslam'dır ve devletin taht-ı himayesindedir*" ibaresi yer almaktadır⁵. Osmanlı'nın I. Dünya savaşı sonrası mağlubu ve ülkenin değişik yerlerinin işgal altına girmesiyle birlikte bu defa Anadolu'da Millî Mücadele hareketi başlatılmış Misak-ı Millîyi ilan eden Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağılması sonucu 23 Nisan 1920 yılında Ankara'da bir meclis açılmıştır. Bu mecliste Osmanlı Mebusan Meclisi'nden de bazı üyeler yer almıştır. 2 Mayıs 1920 tarihinde vekalet kuruluşundan 1 Kasım 1922 saltanatın kaldırılmasına kadar geçen sürede aynı işlerle vazifeli üç ayrı kurumun mevcut olduğu görülür: İstanbul'da şeyhülislamlik ve Evkâf-ı Hümayün, Ankara'da her ikisinin görevini üstlenen Şer'îye ve Evkâf Nezareti.

2. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti

Kısmen yukarıda değinildiği gibi Büyük Millet Meclisi, Osmanlı'nın Meşihatına karşılık Şer'îye ve Evkaf Vekaletini kurmuş, 29 Ekim 1923 tarihindeki 364 sayılı kanun tadilatıyla birlikte 2. Maddede "*Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır*" hükmüne yer vermiştir⁶. Bu açıdan bakılırsa her ne kadar ülkeler arası farklı uygulamalar olsa da ana hatlarıyla Fransa gibi katı din-devlet ayrımını

⁵ M. Akif Aydın, "Kânûn-i Esâsî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2001), 24/328-330.

⁶ <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (Erişim: 26.12.2022).

öngören laiklik tarzına aykırı ancak Türk devlet geleneği yapısına uygun kendine özgü bir laiklik anlayışıyla bu ikili organizma iş birliği içinde bulunmuştur.

23 Nisan 1920 tarihinde açılan bu meclis 2 Mayıs 1920 tarihinde “*Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*”unu yürürlüğe koymuş, bu kanunun ilk maddesinde Şer’iye ve Evkâf Vekâletine yer verilmiştir.⁷ Bu vekâletin görevleri “tedris”, “kaza”, “vakıfların yönetimi” ve “dinî yayın”⁸ şeklinde belirlenmiştir. Vekâlet diyanet dışında iftâ, kazâ ve tedris gibi üç farklı alanda vazifeliyken, aşağıda biraz daha detaylı temas edileceği üzere Diyanette bunlar birbirinden ayrılmıştır. Bu bağlamda fetva heyetini oluşturmak, dini, ahlaki ve sosyal konuların tümünde toplumu aydınlatmak ve problemlerine çözüm bulmak, medrese ve çeşitli dini eğitim verilen yerlerin tefrişatı ve idari kontrolünün sağlanması, dini yayınların neşri gibi birçok konu bu vekaletin görevleri arasında yer almıştır. Yine din hizmetleri ve vakıfların idaresi hususuna ek olarak bu vekâletin bakanlar kurulunda temsil edilmesi ve Şer’iye Encümeni ile doğrudan bir bağlantısının olması hasebi ile hukuki ve siyasi görüşlerinin bulunması onun yetki alanını genişletmiştir. Vekâletin merkez teşkilatı; Müsteşar, Vekil, Fetva Emaneti Azaları ve Emni Tetkikat ve Telifât-ı İslamiye Heyeti Reis ve Azaları, Tedrisat-ı Umûmiye Müdürü, Müftü, Müsevvit ve Evkâf Umum Müdürlüğünden müteşekkildir.⁹

Şer’iye ve Evkâf Vekâleti’nin ilk vekili, son devir Türk din ve devlet adamı Mustafa Fehmi Gerçeker’dir (öl. 1950). Gerçeker görevini 27 Nisan 1922’ye kadar sürdürmüş, 21 Haziran 1922’de alınan bir kararla Abdullah Azmi Efendi (Torun) (öl. 1937) bu vazifeyi üstlenmiştir. *Hulâsatü’l-beyân* adlı tefsiriyle tanınan son devir din âlimi ve siyaset adamı Mehmet Vehbi Efendi (Çelik) (öl. 1949), Musa Kâzım Efendi (Onar) (öl. 1920) ve Mustafa Fevzi Efendi (Sarhan) (öl.1933) de bu göreve getirilen vekiller arasındadır¹⁰. Adı geçen bu vekilleri hepsi İttihad ve Terakki mensubu olup Millî Mücadele içinde de aktif görev almışlardır.¹¹

3. Şer’iye ve Evkâf Vekâletinden Diyanet İşleri Reislîği’ne Geçiş

⁷ Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun (*Ceridei Resmîye ile Neşir ve İlâm*)

No: 1, 7 Şubat 1337.

⁸ Mehmet Bulut, “Birinci Meclis Dönemi Din Hizmetleri”, *Diyanet Aylık Dergisi* (Sayı: 28, 1993), 30; Naif Öztürk,

“Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 12.11.2022).

⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cilt 6, 2. Devre (Çağrı No: 1957 SB 267), 478-479.

¹⁰ Veli Ertan “Tarihte Şer’iye ve Evkâf Vekilleri”, *Diyanet Dergisi*, c. 8, (Sayı 78-79), Ankara 1968, 32.

¹¹ Ali Akyıldız, “Şer’iye ve Evkaf Vekâleti”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2010), 39/7-8.

Millî Mücadele döneminde şeyhülislamlıkla Evkâf-ı Hümâyün Nezareti'ni temsilen Ankara'da bir bakanlık olarak vücut bulan Şer'îye ve Evkâf Vekaletinden Diyanet'e geçişte siyasi ve dini gerekçelerle birlikte Türkçülük akımı düşünürlerinden Ziya Gökalp'ın (öl.1924) önemli rol oynadığını söylemek gerekir. Gökalp fikirlerinde ulemaya sınırlı yetki ve faaliyet alanı tanıyarak Batıdaki ruhban sınıfı statüsüne benzer bir yapının gerekliliğini ihsas ettirmiştir. Her ne kadar "diyanî-kazâî" ayrımının kökeni ve altyapısı Maturiliğe kadar gitse de¹², daha yakın geçmişte Gökalp tarafından bu ayrıma dikkat çekilmiş o da dini, "diyânî" ve "kazâî" olmak üzere ikiye ayırmış, itikat ve ibadeti diyanete, muamelatı ise kazaya tahsis etmiştir.¹³ Bir başka düşünür Ali Fuat Başgil (öl.1967) benzer düşüncelere sahiptir. Ona göre, 429 Sayılı Kanun, din ile dünya meselelerini, kesin ve kat'î surette birbirinden ayırmış ve dünya işlerini düzenleme, icra ve infazını devlete bırakmış, din işlerini de inanç ve ibadet hükümleriyle cami, mescit, medrese gibi dini müesseselerin idaresinden ibaret kabul ederek bu alanda Diyanet'in yetkilendirildiğine atıfta bulunmuştur. Başgil'e göre Kanunun 1. maddesindeki düzenleme, devleti, dinin vesayetinden kurtarmış, icra ve teşri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket salâhiyeti temin ederek devlete tam bir istiklâl kazandırmıştır. Bununla beraber bir endişesini de dile getiren Başgil, Diyanet'in bütün teşkilat ve personeliyle hükümetin emrine verilmesini, Diyanet'e kendi görev alanında muhtariyet/ özerklik verilmemesini eleştirmiş ve bu şekilde 'devlete bağlı din sistemi' kurulduğunu iddia etmiştir.¹⁴

Son dönem müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (öl. 1942) da çeşitli ayetlere dayanarak dini ilimlerde ihtisaslaşmayı makul görmüş, iyiliği emir kötülükten nehyeden (emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker) bir sınıfın gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹⁵ Bütün bunlar yeni Diyanet teşkilatı için düşünsel bir arka plan oluşturmuştur. Osmanlı imparatorluğundan Cumhuriyet dönemine geçişte dini kurumlarda köklü bir değişikliğe gidilmiş, bir anlamda Osmanlı'daki Şeyhülislamlık makamı saniyen Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle birlikte Şer'îye Vekâletine, akabinde Cumhuriyetle Diyanet İşleri (Reisliği) Başkanlığı'na tahvil olunmuştur.¹⁶

¹² Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâturîdî", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, (Sayı 15), 11.

¹³ Erşahin, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*, 30.

¹⁴ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*. 8. Baskı. (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007), 189-190.

¹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 9/2646-2647.

¹⁶ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005). 25; İftar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 54.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1 Kasım 1922'de saltanat, 30 Ekim 1922'de padişahlık kaldırılmış, Osmanlı Devleti sona ermiştir. Yeni Türk hükümetinin kurulduğuna dair kararla birlikte¹⁷, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. Daha genelden özele gelecek olursak; Gazi Mustafa Kemal 1 Mart 1924 tarihinde II. Dönem I. Yasama yılının açılış konuşmasında şu görüşlere yer vermiştir:

“İntisâbıyla mutmain ve mesut bulunduğumuz Diyânet-i İslâmiyeyi, asırlardan beri müteâmil olduğu veçhiyle bir vasıt-ı siyaset mevkinden tenzih ve i'lâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lâhûti olan i'tikât ve vicdâniyâtımızı muğlak ve mütelevvin olan her türlü menfaat ve ihtirâsata sahne-i tecelliyât olan siyasetten ve siyasetin bütün uzviyâtından bir an evvel ve katiyyen tahlis etmek milletin dünyevî ve uhrevî saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle Diyânet-i İslamiyyenin maâliyeti tecelli eder.”¹⁸

3 Mart 1924 tarihinde “Şer'îye ve Evkaf ile Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun” teklifi ve ardından “Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu”, “Hânedân-ı Osmânî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki dışına çıkarılmasına dair kanunlar” kabul edilmiştir.

“Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup din-i mübini İslâm'ın bundan maada itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâilinin tedviri ve müessesât-ı diniyyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir.”¹⁹

Böylece lağv edilen Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin yerine İslâm dininin inanç, ibadet ve itikadına ait iş ve hükümlerinin devlet düzeyinde yürütülmesi, vakıf ve dinî müesseselerin idaresiyle görevli “Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Müdüriyet-i Umûmiyyesi” kurulması kararlaştırılmıştır. Akabinde müftü, vâiz, imam, müezzin, Kur'an kursları, medreseler, tüm tekke ve zaviyeler bunlarla ilgili idari ve görevlilerinin işlemleri Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlanarak, Vakıflar aracılığı ile yönetilen mektep ve medreseler “Maarif Vekâleti”ne devredilmiş, bir süre sonra medreseler de kapatılmıştır.²⁰ Cumhuriyet devrinin bir tecrübesi olan Şer'îye Vekaleti Şeyhülislamlığa göre etki ve yetki alanı itibariyle hayli sınırlı olsa da yine

¹⁷ *Düstur*, Üçüncü tertip, 3/99.

¹⁸ Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cilt 1 (2. Devre, 1. İctima), 5-6.

¹⁹ Şer'îye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun (No: 429, Md. 1).

²⁰ *Düstur*, Üçüncü tertip, 5/320-321.

de bir bakanlık düzeyindedir. Dolayısıyla statü ve itibar açısından bu kurumun Diyanete nispetle bir üst konumda bulunduğunu söylemek mümkündür.²¹ Başkanlık, yeni idareyle birlikte daha dar kapsamlı bir işleve sahip kılınmış, görevi din işleri ve mabetlerin idaresiyle sınırlandırılmıştır.²²

Osmanlıda Meşihat Makamı içinde hem kazâ hem yargı hem belediye hem ilmiye sınıfına dair çok yönlü bir yapılanma söz konusu iken, yeni idarede bunlar birbirinden tamamen ayrılmıştır. Bu cümleden olmak üzere eğitim “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” gereği Millî Eğitim Bakanlığı’na, kazâ bir başka teşkilata, vakıf idaresi ise yine bir diğer devlet kurumu uhdesine verilmiştir. Ancak teoride bu ayrıma azami itina gösterilse de pratikte bazı aksamaların olduğu işin bir diğer gerçeğidir. Nitekim 29 yıl aralıksız din hizmetiyle meşgul olduğunu söyleyen dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki (öl.1951) şöyle der:

“Tevhid-i tedrisatla Milli Eğitim uhdesine verilen Milli savunmanın bir mahzuru görülmüş olmalı ki, aradan henüz bir yıl geçmeden askeri mektepler MEB’den alınmış ve yeniden Savunma Bakanlığı emrine verilmiştir. Eğer o dönem İmam Hatip ve İlahiyatlar da hakiki mercileri Diyanet’e iade edilseydi bu mektepler kapanmazdı”.²³

Diyanetin tesisine olumlu/olumsuz herkes kendi zaviyesinden bir yaklaşım sergilese de bu kurum Türkler özelinde din hizmeti veren müesseseler noktasında ümmet yapısından millet yapısına geçişte yapısal ve işlevsel bir dönüşümün yaşanmasına katkı sağlamıştır. “Diyanet İşleri” ismiyle ilk kez Türkiye Cumhuriyet idaresinde karşılaşmıştır. Bir diğer ifadeyle, Diyanet Cumhuriyete özgü bir kurum olmakla birlikte İslami dönem Türk geleneğinde kökü çok daha eskilere dayanan bir yapı olarak karşımızda durmaktadır.²⁴

Bu noktada 3 Mart 1924 tarihinde kurulan Diyanet İşleri Reisliği’nin amaç, görev ve sorumlulukları, temel ilke ve hedefleri, günümüze kadar geçirdiği aşamalar, teşkilat yapısı ve eğitim faaliyetleri hususundaki çalışmalara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

²¹ İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 95-96.

²² İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti’nde Kadı* (Ankara: Turhan Kitapevi, 1994), 73.

²³ Ahmet Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müessesler Hakkında Bir Rapor 1”, *Sebilürreşad Dergisi*, 4/1 (1951), 52, 53.

²⁴ Seyfettin Erşahin, “Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni, (Ümmet Yapısından Millet Yapısına), *Diyanet Arapça İlmi Dergisi* (Sayı:1, 2019), 11.

4. Diyanet İşleri Reisliğinin Kuruluşu

Bilindiği gibi din-devlet ilişkisi tarih boyunca üçlü bir yapıyla baş başa kalmıştır: Dine bağlı devlet (Teokrasi); devlete bağlı din (Nim Teokrasi); din-devlet ayrımı (Laiklik)²⁵. Ancak ileride temas edileceği üzere Diyanetin bunlardan üçüncü kategoride yer aldığı söylenebilir. Nitekim Nur Vergin Diyaneti kastederek, “*Din hususunda bigâne kalan devletle karşı karşıya değiliz. Ama dine tabi bir devletle de karşı karşıya değiliz. Dinle uyumlu bir devletle karşı karşıyayız*”²⁶ ifadesini kullanmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlıda Şeyhülislamlık tarafından gerçekleştirilen din hizmetleri ve işlemleri, 1920-1924 tarihleri arasında Şer’iye ve Evkaf Vekaleti, 1924’ten günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığı ile yürütülmektedir. Diyanet İşleri Reisliği 3 Mart 1924 tarihli, 429 sayılı kanun ile kurulmuş; “*Türkiye’de İslâm diniyle ilgili işleri yürütmek, toplumu din konusunda aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmekle görevli kamu kuruluşu*”²⁷ şeklinde tarif edilmiştir. Teşkilatın ismi 429 sayılı kanunun ilk maddesinde “Diyanet İşleri Reisliği” olarak yer almıştır.²⁸ Ancak 429 sayılı kanun, başkanlığa ait teşkilat yasasını belirlememiştir.

Bu haliyle Başkanlık Cumhuriyetin ilanının üzerinden henüz bir yıl geçmeden 3 Mart 1924 kanunları çerçevesinde vücut bulduğunu görüyoruz. “*İnkılap Kanunları*” adıyla bilinen bu düzenlemeyle dini hayat, milli eğitim ve silahlı kuvvetler yeniden tasarlanmış, Hilafet kaldırılmış, Şeyhülislamlık lağvedilmiş, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti ilga edilmiştir. Buna karşın Diyanet İşleri Reisliği ile Vakıflar yönetimi birbirinden ayrılmış, sonuçta 429 Sayılı kanun ile Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) ihdas edilmiştir. Ne var ki “Umuru Diyâniye Riyâseti” nin kurulmasına dair teklif görüşmelerinde kurumun gerekliliği ya da varlığı üzerinde değil, ismi üzerinde birtakım tartışmalar yaşanmıştır.²⁹ Nihayet uzun görüşmeler ve tartışmalar sonucunda Cumhuriyetin kurucusu Gazi Mustafa Kemal, Diyaneti kurarak din hizmetlerine ait iş ve işlemlerin siyaset dışı tutulmasını, Türk Milletine dini ve ahlaki bilgilerin sahih kaynaklardan öğretilmesini ve din istismarlarının engellenmesini hedeflemiştir.

²⁵ Seyfettin Erşahin, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 38-39.

²⁶ Nur Vergin, *Türkiye ve Avrupa’da İslam Devlet ve Modern Toplum* (İstanbul: Konrad Adenauer Stiftung Yayınları, 2004), 35.

²⁷ İrfan Yücel, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1994), 9/455-460.

²⁸ Şer’iye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletleri’nin İlgasına Dair Kanun (No: 429, Md. 1).

²⁹ Detay için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi/7/Devre 2/1, 23.

Diyanet İşleri Reisliği zamanla yatay ve dikey gelişmesini sürdürmüş, teşkilat ve teşrifatını tesis etmiş,³⁰ ilk kurulduğunda 13 yıl boyunca maaş ve kadro imkânı bulamamış, dolayısıyla sınırlı bir kurum olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu cümleden olmak üzere 1970'li yıllara kadar köy din görevlileri halkın verdiği hububat veya az bir para ile geçinmek zorunda kalmıştır. Bu kurumun kadro adedi 76 yıl içinde 480 sayısından 90.000'e, 2021 yıl sonu itibariyle 130.000'e ulaşmıştır.³¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye ile sınırlı hizmet alanını çoktan aşmış ve an itibariyle kırka yakın ülkeye fiilen din görevlisi göndermiş, yaklaşık 120 ülke ile din hizmeti noktasında irtibat kurmaya çalışmıştır.

5. Diyanet İşleri Reisliğinin Günümüze kadar Geçirdiği Aşamalar, Çıkarılan Kanunlar ve Teşkilat Yapısındaki Değişiklikler

Başkanlığın geçirdiği aşamalar ve teşkilat yapısındaki değişiklikler için farklı tasnifler görmek mümkündür. Kuruluşundan bu tarafa yapılagelen çalışmaları bir tasnife tabi tutan dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu bu aşamaları kendine göre üç ana evreye ayırmıştır: Buna göre; 1924-65 arası sadece yürütme-yönetme; 1965-82 arası halkı daha çok dini konularda aydınlatma; 1982-2004 arası toplumsal dayanışma ve bütünleşmeyi sağlama olarak betimlemiştir.³² Cenksu Üçer ise Diyanet'in dini söylemini esas alan bir makalesinde Başkanlıkla ilgili olarak 1924'ten 1950'ye, 1950'den 1965'e, 1965'ten 1982'e, 1982'den 2010'a, 2010'dan 2018'e ve sonrası şeklinde bir tarihlendirme yapmayı kendince daha makul görmüştür.³³ Burada tarafımızdan yapılan üçlü tasnif ise mezkûr tarihler arasında kayda değer toplumsal değişim ve dönüşümlerin yaşanmasıdır. Bu sınıflandırmada kuruluşundan tek partili döneme, akabinde 1950'li yıllarda çok partili sisteme geçiş, nihayetinde 80 askeri ihtilali ve halen yürürlükteki anayasa gibi bazı olgular dikkate alınmış, böylece Başkanlığın mevzuat, hizmet alanı, gelişme ve genişlemesi gibi farklı parametrelere dikkat çekilmiş ve genel bir kanaat oluşmasına olanak tanınmıştır.

³⁰ Mevcut teşkilat şeması için bkz. <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/TeskilatSemasi/4> (Erişim 12.12.2022).

³¹ <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (Erişim 26.12.2022)

³² Ali Bardakoğlu, "Cumhuriyetin 80. Yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Paneli", *Diyanet Aylık Dergi Haber*

Bülteni (Sayı: 160, 2004), 1.

³³ Cenksu Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi-Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde", *İlahiyat Akademi*, Aralık 2021 (14), 55.

5. 1. 1924-1950

1924 tarihinde kurulan Diyanet İşleri Reisliği merkez ve taşra teşkilatlarından müteşekkil olup merkez teşkilatı kapsamında; Tedkik-i Mesâhif Heyeti, Müessesât-ı Diniyye Müdüriyeti, Heyet-i Müşâvere, Levâzım Müdüriyeti, Tahrifât ve Evrak Müdüriyeti, Memurun ve Sicil Müdüriyeti gibi müdürlükler ihdas olunmuştur.³⁴ Daha önce riyasetin uhdesinde bulunan tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.³⁵

429 sayılı kanun ibadet yerlerinin, görevlilerin ve tüm dini işlerin sorumluluğunu Diyanet İşleri Reisliğine vermiş olsa da bunların nasıl ve ne şekilde yapılacağına dair bir açıklama yer almamıştır. Din hizmetleri “*Cami Hizmetleri Nizamnamesi*” kararına göre tanzim edilerek uygulanmıştır. Bu kanun kapsamında İmam-Hatiplerin özlük hakları açıklığa kavuşturularak din hizmetlerinin yürütülme esasları belirginleşmiştir. Buna göre İmam-hatiplerin izin, tayin, ceza nakil ve görevden alınmaları ilde, il müftüsünün başkanlığında ve valilik tarafından vaiz, imam-hatipler ve dersiam görevlilerinden seçilen 4 kişilik bir komisyon tarafından belirleniyordu. İlçelerde ise ilçe müftüsünün başkanlığında kaymakamlık tarafından seçilen iki kişilik (encümen veya komisyon) karar ile tespit ediliyordu. Sonuçlar Diyanet İşleri Reisliği Müşavere Heyetinin tetkikinden ve Başkanın onayından sonra yürürlüğe giriyordu.³⁶

1827 Sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü’nün Bütçe Kanunu ile İmam-Hatip, müezzin-kayyım, vaizlerin azil, tayin, emekliliklerine yönelik bütün yetkiler ile mescid ve tüm camilerin idari sorumluluğu Diyanet İşleri Reisliğinden alınmış, Vakıflar Umum Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Bu tarihten itibaren Evkaf idaresi dini personelin aylıklarının ödenmesini üzerine almış, Diyanet’in sadece vaizleri atamak, hutbelerini denetlemek ve ara sıra bir şeriat sorunu olduğunda içtihatla bulunmaktan fazla pek az şey şeyi kalmıştır.³⁷ Bu husustaki madde; “*Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki cami ve mescidlerin idaresi ve bunların hademesi Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilmiştir. Bu hademenin tayin ve azilleri 12 Ağustos 1928 tarihli cami hademeleri nizamnamesine teofikan Evkaf Umum Müdürlüğüne icra ve tasdik olunur*”³⁸

³⁴ Nihat Aytürk-Yaşar Çelik-Enver Şahinarslan, “Diyanet İşleri Başkanlığının Teşkilat Tarihçesi”, *Diyanet Dergisi* 25/1 (1989), 34.

³⁵ 30 Kasım 1925 tarih 677 sayılı “Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”.

³⁶ 12 Ağustos 1928 Tarih, 205 sayı, No: 6995’lu “*Cami Hizmetleri Nizamnamesi*” kararı.

³⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 409.

³⁸ Evkaf Umum Müdürlüğü’nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu (Sayı: 1821, No: 1827, Md. 6).

şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1931 yılında yapılan bu kanun ile toplamda 4.503 camii görevlisi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçmiştir.³⁹ Bu hal 1950 yılına kadar devam etmiştir.

14 Haziran 1935 tarih ve 2800 sayılı "Diyamet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun" müstakil ilk teşkilat kanunudur. Bu kanun sayesinde teşkilatta tayin usulleri, görevlilerin ortak nitelik şartları, 11 Kasım 1937 tarih ve 7647 sayılı kararname ile de görevlilerin görevleri belirlenmiştir. Ayrıca bu dönemde kadroların unvan ve sayıları tespit edilmiş; merkez ve taşra teşkilatında toplam 480 kadro yer almış, müşavere heyet sayısı 8'den 5'e düşürülmüştür. 1939 tarih ve 3665 sayılı kanun kapsamında ise ilk defa reis muavinliği kadrosu ihdas edilmiştir.⁴⁰ Haziran 1941'de kabul edilen 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun ile 526. maddenin ikinci fıkrasına ilâve edilen, "Arapça ezan ve kâmet okuyanlar, üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmü 17 Haziran 1950 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Ezanla ilgili farklı disiplinler tarafından yapılmış müstakil çalışmalar mevcuttur. Esas konu bu olmadığı için yapılan akademik çalışma ve ilmi makale ve tezlerin burada zikredilmesine gerek duyulmamıştır. Böylece kadim gelenekten bu tarafa Arapça okunan ezanlar Türkçe okunmaya başlanmış, çok partili siyasi hayata geçilince; halk devlete isteklerini daha çabuk ulaştırmıştır. Neticede 1949 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlı bir İlâhiyat Fakültesi, imam-hatip kursları açılmış, Diyanet İşleri Reisliğince organize edilen eğitimde de önemli gelişmeler sağlanmıştır.

İlk Diyanet İşleri Başkanı olarak Ankara Müftüsü M. Rifat Börekçi (öl.1941) atanmıştır. Bu zat, Atatürk'e Millî Mücadele yıllarında çok büyük destek vermiş, hatta tarihçi Cemal Kutay'ın ifadesiyle, "Eğer bu zatın himmeti olmasaydı vatanın kurtuluşu mümkün olamayacaktı" denilmiştir.⁴¹ Börekçi aynı zamanda İstanbul Hilafet Makamı'nın Millî Mücadele aleyhindeki fetvasına karşı bir duruş sergilemiş, hatta idamla yargılanmıştır. Börekçi 1 Nisan 1924 yılında Başkan olarak atandığında en yüksek devlet memuru maaşı almış, bakanlara tahsis edilen kırmızı

³⁹ Nail Aslanpay, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerin Tanıtılması 1924-1973* (Ankara:

Ayyıldız Matbaası, 1973), 11-13.

⁴⁰ Komisyon, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 25.

⁴¹ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 190.

plakalı araca binmiş, protokolde en ön sıralarda yer almıştır.⁴² İkinci Başkan Mehmet Şerefettin Yaltkaya (öl. 1947) akademisyen ordinaryüs profesör, kelam, Arap dili uzmanı etkin ve hatırlı bir şahsiyettir. Yaltkaya 1942-1947 yılları arasında görev yapmış, uluslararası tanınırlığı olan biridir. Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki (öl.1951)'dir. Akseki önce Şer'iyeye Vekaleti, daha sonra uzun yıllar Diyanet üst düzey görevlerde bulunmuş, tek parti yönetiminde görev üstlenmiş, 1951 yılında görev başındayken vefat etmiştir. Burada isimleri geçen her üç başkan vefat edinceye kadar görevde kalan kişilerdir.⁴³

5. 2. 1950-1980

İlahiyat Fakültesi ve imam-hatip kurslarının açılmasının ardından mecliste 29 Nisan 1950 tarihli 5634 sayılı kanun kabul edilmiştir. Bu kanun Diyanet İşleri Reisliği için oldukça önemli ve sonraki kanunların hazırlanmasına da alt yapı oluşturmuştur. Buna göre;

1- Kurumun adı; *"Diyanet İşleri Başkanlığı"*, *"Reis Muavini"* unvanı *"Başkan Yardımcısı"* şeklinde düzenlenmiştir.

2- Başkanlık Merkez ve taşra teşkilatlarında kadro 480'den 941'e yükseltilmiştir.

3- 1931 Yılında Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne devredilen tüm yetkiler Başkanlığa iade edilmiştir.

4- Mushafı Tetkik Heyeti *"Mushafı İnceleme Kurulu"*, Müşavere Heyeti *"Müşavere ve Dini Eserleri İnceleme Kurulu"*, Yazı İşleri Müdürlüğü *"Yazı İşleri ve Evrak Müdürlüğü"*, Zat İşleri Müdürlüğü *"Zat İşleri Sicil ve Levazım Müdürlüğü"* şeklinde isimlendirilerek, Hayrat İşleri Müdürlüğü ile Yayın Birimleri Müdürlüğü kurulmuştur.

5- Vaizler maaşlı kadroya geçirilerek, ilk defa *"Geçici Vaizlik"* kadrosu tahsis edilmiştir.⁴⁴

2 Temmuz 1951 tarihinde çıkarılan 5806 sayılı kanun ile *"Dinî Yayınlar Döner Sermayesi"* kurulmuş, 1961 Anayasası 154. maddesi Diyanetin umum idaredeki konumunun muhafaza edeceğini bildirmiştir. 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı *"Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun"* sayesinde

⁴² Turan Bozkurt, *Atatürk'ün İslam'a Hizmetleri* (İstanbul: Yılmaz Kitapevi, 2015), 62-63; Ali Sarıkoyuncu, *Milli*

Mücadelede Din Adamları (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 2/171.

⁴³ Koç, *"Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi"*, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*, 126.

⁴⁴ Komisyon, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*, 25.

daha önceden dağınık bir şekilde alınan kararlara çeşitli ilga (13 Madde) ve tashih işlemleri uygulanarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili mevzuat tek bir metinde derç edilip birçok yeni görev ve birimler eklenmiştir.⁴⁵ Bu kanunun getirdiği bazı yenilikler arasında, Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı kadrosunun ikiye çıkarılması, 'Din İşleri Yüksek Kurul teşkili, Hukuk Müşavirliği, Teftiş Kurulu, Din Hizmetlerini ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi, Personel Dairesi Müdürlüğü'nün kurulması; 941 olan Başkanlık kadrosunun yeniden tespiti ve 19.693 yeni kadro tahsisi görmek mümkündür.⁴⁶

1967 yılında "Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmenliği" yürürlüğe girmiş, görevlilerin göreve atanma şartları ve yeterlilikleri, izin ve ceza, tayin ve terfi gibi özlük hakları yeniden ele alınmıştır. İhtiyaca binaen Dış Hizmetler Müdürlüğü (1971), Araştırma Plan ve Program Bütçe Baş Müşavirliği (1971), Yurtdışına ilk defa geçici statüde din görevlisi gönderilmesi (1971), Başkanlık personeline yönelik eğitim merkezleri (Bolu-1973), Hac İşleri Müdürlüğü (1976) kurulmuştur. 24/02/1978 tarihli ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile ilk defa 10 adet yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği kadrosu ihdas edilerek yurt dışı teşkilatlanması sağlanmış, Eğitim Merkezlerinin sayısı 5'e çıkartılmıştır. 24.12.1979 tarih ve 2088 Sayılı Kanun ile de 12.000 ilkokul mezunu imam-hatip asalete geçirilmiştir.⁴⁷

5.3. 1980-2022

12 Eylül 1980 askeri darbe akabinde teşkil edilen 1982 Anayasasında Diyanet'in mevcut konumu muhafaza edilmiştir. Bu yasada siyaset söyleminin dışında kalarak milletçe bütünleşme ve dayanışmayı gaye edinmesi şeklinde (Madde 136.) bazı kararlar yer almıştır. Çeşitli tadilat ve tashihat ile gelişmesini sürdüren Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu çerçevesinde, 18 Temmuz 1984 tarih ve 190 sayılı KHK ve 3046 sayılı "Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun" maddesi uyarınca Merkez teşkilatı 1 Başkan, 5 Başkan Yardımcısı, 5 ana hizmet birimi, beş danışma denetim birimi ve 4 yardımcı hizmetler birimi şeklinde, taşra teşkilatı; 67 il müftülüğü, 582 ilçe müftülüğü ve 7 eğitim merkezi müdürlüğü, yurt dışı teşkilatı ise; 17 din hizmetleri ataşeliği şeklinde oluşturulmuştur.

⁴⁵ Yücel, "Diyanet İşleri Başkanlığı", 455-460.

⁴⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1989), K-1/1.

⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kuruluş ve Tarihçesi* (Erişim 11.11.2022).

<https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1/diyaret-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi>

01/07/2010 tarih ve 6002 sayılı Kanun ile Başkanlık, hiyerarşik olarak genel müdürlük seviyesinden Müsteşarlık seviyesine yükseltilmiş, Din İşleri Yüksek Kurulu ve Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu'na ilaveten 9'u Genel Müdürlük müktesebinde 14 hizmet birimi yeniden planlanmıştır. Başkan yardımcılarının sayısı 20/11/2017 tarihli ve 696 sayılı KHK ile 5'e çıkarılmıştır.

2018 yılında Cumhurbaşkanlığı yönetim sistemine geçilmesiyle 09/07/2018 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 703 sayılı KHK ile Başkanlık, Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmıştır. Mezkûr KHK, 633 sayılı teşkilat kanununda Başkanlığın görev alanı ve yetkileriyle ilgili önemli değişiklikler getirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşundan bu tarafa dokuzu Osmanlı bakiyyesi ve medrese mezunu 18 başkan görev almıştır.⁴⁸

Tarihsel gelişim süreci kısaca anlatılan Başkanlığın teşkilat yapısı hakkında da bazı bilgiler vermek kurumun daha iyi tanınmasına vesile olacaktır.

6. Teşkilat Yapısı

Başkanlığın teşkilat yapısı, 14 Aralık 1983 tarihli Resmî Gazete'nin Mükerrer Sayısında yayınlanan 190 Sayılı "Genel Kadro Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname"ye eklemek üzere Bakanlar Kurulu'nun 18.07.1984 Tarih ve 84/8360 Sayılı Kararı Eki Kadro Cetveline 3046 Sayılı "Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanuna" göre düzenlenmiştir.⁴⁹ Bu kararname ekine göre Başkanlık teşkilatı merkez, taşra ve yurt dışı teşkilatları olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Başkanlığın mevcut teşkilat yapısı büyük çapta, 633 sayılı Kanun'da değişiklikler yapan 01/07/2010 tarihli ve 6002 sayılı Kanun ile belirlenmiştir.⁵⁰

7. Başkanlığın Yetki, Görev ve Sorumlulukları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki, görev ve sorumlulukları 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 1. maddesinde ifadesini bulan "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Cumhurbaşkanlığına bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur" şeklindedir. Ana hatlarıyla burada Diyanetin bir kamu kurumu, bağımsız ve sivil bir teşkilat olduğu

⁴⁸ Erşahin, Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni. (Ümmet Yapısından Millet Yapısına), 40; Ahmet Koç, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi", *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2020). 126.

⁴⁹ Komisyon, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*, 40-55.

⁵⁰ Geniş bilgi ve mevcut birimler için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kurumsal Teşkilat Şeması*, 1. (Erişim 06.12.2022).

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/TeskilatSemasi/4>

ve Başkanlığın Türkiye deneyimi, ülkenin sosyal, siyasal ve toplumsal gelişmeleri, talep ve etkileşimleri sonucu temayüz ettiğine gönderme yapılır.⁵¹

Başkanlığın görev ve sorumlulukları kendi sayfasında şu şekilde tadat edilmiştir:

“İslâm dininin temel bilgi kaynaklarını, tarihî güncel talep ve ihtiyaçları dikkate alarak dinî konularda karar vermek, görüş bildirmek ve dinî soruları cevaplandırmak, tercüme, telif, araştırma ve incelemeler yapmak/yaptırmak, Kur’an-ı Kerim meallerini incelemek ya da incelettirmek, Kur’an-ı Kerim metinlerinin eksiksiz ve hatasız basım ve yayımını sağlamak, mescid ve camileri ibadete açmak, yönetmek ve irşat hizmetlerini yürütmek, konferans, seminer, sempozyum vb. toplantılar düzenlemek, cezaevleri ve yurt vb. gibi yerlere manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak, Aile, gençlik, kadın ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dinî rehberlik, Kur’an-ı Kerim okumak, anlamak, din eğitimi almak ve hafızlık yapmak, isteyenler için Kur’an kursları açarak kurslar düzenlemek, yurt ve pansiyonlar açmak ve yönetmek, eğitim programları planlamak, geliştirmek ve uygulamak ve eğitim merkezleri açmak, Hac ve umre ibadetlerinin usulüne uygun, güvenlik ve sağlık içinde, hizmet isteyenlerin özlük hakları korunacak şekilde icra edilmesi amacıyla yurt içinde ve yurt dışında gerekli tedbirleri almak, toplumu din hususunda aydınlatmak amacıyla elektronik ortamda, sesli, basılı ve görüntülü yayınlar hazırlamak, hazırlatmak, bunları incelemek, süreli yayınlar yaparak bunları gerektiğinde ücretsiz dağıtmak, yurt dışındaki bireylerin din eğitimi ve hizmetleri ile ilgili işlerini yürütmek, farklı dine mensup vatandaşlar ile gerekli çalışmaları yapmak, şûra (Uluslararası) toplantılarını düzenlemek, personele ait özlük ve atama işlemlerini yürütmek.”⁵²

Bu bapta Başkanlıkça yapılan din hizmetleri, genelde cami odaklı ve din görevlisi marifetiyle yürütülmektedir. Bu nedenle Ülkemizdeki cami ve diyanet personeliyle ilgili bazı verilere dikkat çekmek yararlı olacaktır.

7.1. Camiler

Cami Diyanet hizmetlerinin odak noktasını oluşturmaktadır. 1971 yılı verilerine göre Türkiye’de 42.744 camii bulunurken, 1995’te bu sayı 70.213’e yükselmiştir. 2008 yılı verilerine göre ülke genelinde yapılan tespitte camii sayısı

⁵¹ Ali Bardakoğlu, *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Din ve Diyanet* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 1/63-67.

⁵² Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kurumsal İndeks* (Erişim 11.11.2022).

<https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Indeks/>

79.632 olup, 2021 yılı verilerine göre Türkiye'deki cami sayısı 2020'ye göre 0.20'lik artışla 89.817'e yükselmiştir.⁵³ Cami sayısı itibariyle ülkemizde ilk sırada 3.530 camiiyle İstanbul, 89 camiiyle Tunceli son sırada yer alır. 2022 Faaliyet Raporuna göre de yurt içinde cami hizmeti ile ulaşılan kişi sayısı 28.587.782 şeklinde belirtilmiştir.⁵⁴

TDV marifetiyle yurt dışında günümüze kadar 103 camii inşaatını bitirilmiş, ABD, Haiti, İngiltere, Rusya, Belarus, Kırım, Kıbrıs, Japonya, Filipinler, Filistin, Somali, Cibuti, Kazakistan ve Kırgızistan olmak üzere son dönemde 14 ülkede 24 camiiyi Müslümanların istifadesine sunulmuştur.⁵⁵ Ülkemizde her yıl takriben 1500 yeni camii yapılmaktadır.⁵⁶

7.2. Personel

Diyanet İşleri'nin ihtiyaç duyduğu personelin yetiştirilmesi kuruluş yıllarında Millî Eğitim Bakanlığı'na (İmam-Hatip) müteselsilen Yükseköğretim Kurulu uhdesine verilmiştir (İlahiyat Fakülteleri). 1924 yılında 2.258 öğrenci ile başlanılan dini eğitim-öğretim, 1927 yılında öğrenci olmaması nedeniyle 278'e düşmüş, 1933 yılında eğitim öğretime tamamen ara verilerek, 1933-1948 yılları arasında din eğitimi ve öğretimi yapılmamıştır.⁵⁷ Dolayısıyla 1950 yılı tarihine kadar sağlıklı bir din eğitimi verilememiştir. 1951 Yılında hazırlanan bir raporda Başkan Ahmet Hamdi Akseki şunları söylemek durumunda kalmıştır:

"...Millî Eğitim Bakanlığı 430 no'lu kanunla taahhüt eylediği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığını yakinen ilgilendiren dini vazifelerde istihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bu güne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bu gün memleketin birçok yerlerinde hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam hatip bile bulunmamaktadır. Hatta bazı

⁵³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din İstatistikleri Resmi İstatistik Programı*, 2. (Erişim 31.12.2021).
<https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, *2022 Yılı Performans Programı*, 33. ((Erişim 01.01.2022).
http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/05PgO+2022_Performans_Programi.pdf

⁵⁵ Türkiye Diyanet Vakfı, *Vakfın Cami İnşaatları*, 1-2. ((Erişim 05.10.2022).
<https://tdv.org/tr-TR/dunyanin-dort-bir-yaninda-tdvnin-insa-ettigi-camilerde-ezan-sesi-yankilaniyor/>

⁵⁶ Hakan Kahraman, *"Sosyolojik Açıdan Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir İnceleme"*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi/Master's Thesis, 1993), 63.

⁵⁷ Hasan Yavuzer, "Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Yapılanması İçinde Cami Hizmetlerine Sosyolojik Bir Bakış" *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Dergisi* (12: 2008), 179.

köylerimizde, ölenlerin teçhiz ve tekfini ile ebedi istirahatlarına tevdi gibi en basit dini bir vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunamamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir.”⁵⁸

Ülkenin din adamı ihtiyacı acil çözümlenmesi gereken bir sorun şeklinde temayüz edince, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere birçok şehirde 10 aylık imam-hatip kursları açılmış ve 1951’den itibaren açılan bu kurslar okula dönüştürülmüştür.⁵⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde görev yapanlar ve din konusunda halkı aydınlatan kişiler, (imam-hatip, müezzin kayyım, vaiz vb.) zevata eskiden “Hademe-i Hayrat” adı verilmiştir. İstatistiklere göre Başkanlığa ait personel sayıları; 1927’de 5.668, 1930’da 4.264, 1970’te 25.236, 1981’de 53.278, 2011’de 98.555, 2021 yılında 118.077’i cami görevlisi olmak üzere toplam 130.658’e balığ olmuştur.⁶⁰

Başkanlığın yurt dışı teşkilatlanması bağlamında 2022 yılı itibariyle 52 ülkede din hizmetleri müşavirliği, 38 ülkede din hizmetleri ataşeliği, 12 ülkede din hizmetleri koordinatörlüğü bulunmaktadır. Gittikçe artan hizmet kapsamı doğrultusunda başta Batı ülkeleri olmak üzere yurtdışına 1980 yılında 20; 1981 yılında 115; 1982 yılında 179; 1995 yılında 948 personel görev almıştır. Keza Ramazan ayı için bir aylık süreyle talep halinde yine yurtdışına görevli gönderilmektedir.⁶¹ Üstelik yurt dışı görevi yurt içine göre hem nicelik hem nitelik açısından çeşitlilik arz etmektedir.⁶² Ne var ki son yıllarda bazı Batı Avrupa ülkeleri Türkiye’den gönderilen imamları kabul etmemekte veya çeşitli nedenlerle bunları kısıtlamaya gitmektedir. Bunun yerine alternatif çözüm olarak ilgili Batı ülkelerinde doğmuş, lise tahsilini orada ikmal etmiş gençler Türkiye ilahiyatlarında eğitilerek ülkelerine gönderilmekte ve istihdam edilmektedir.

⁵⁸ Davut Dursun, *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 199; Mustafa

Öcal; “Dünden Bugüne Din Görevlileri ve Mesleki Yeterlikleri”, *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyumu*,

28-29 Mayıs (Kayseri: 2002), 48-49.

⁵⁹ Jaschke Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlik*, ter. Hayrullah Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 74-78.

⁶⁰ Araştırma Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*

(Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 481; DİB, *2022 Yılı Performans Programı*, 26.

⁶¹ Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamıktan Diyanet İşleri Başkanlığı’na Geçiş* (Köln: Önel Yayınevi, 1998), 114-115.

⁶² Geniş bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, “Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 42/1

(2006), 59-78.

Başkanlık personelinin eğitim düzeylerine bakıldığında, 1970 yılı istatistiki verilere göre; Başkanlıkta çalışan 25.236 personelin %80,59 ilkokul, %3.83 ortaokul, %13.75 İmam Hatip Lisesi, %1.83 Üniversite mezunu olduğu görülür.⁶³ 2003 yılı istatistik verilerine göre; mevcut personelin %1.47 ilkokul, %55.92 İmam Hatip Lisesi, %6.81 oranında da Üniversite mezunudur.⁶⁴ Bu verilerden hareket edilerek bir kıyaslama yapılacak olursa, 1991 yılı itibariyle teşkilatta ilk-orta okul mezunu 21.063, yüksekokul mezunu 6.154 iken bu sayı on yıl sonra 2001 yılı itibariyle tersine dönmüş ilk-orta okul mezunu 4.381' e düşerken, Yüksek Okul mezunu 24.704'e ulaşmıştır.⁶⁵ Bu artışa sebep olan etkenlerden biri de; 27.04. 2005 tarihinde kabul edilen 5338 sayılı kanundur.⁶⁶ 2017 yılı itibariyle yurtdışına gönderilen 2.079 personelden 1.329 adedi lisans, 750 kadarı ise ön lisans mezunudur. 2021 yılı istatistiki verilere göre personelin % 28.9 lisan (dini öğrenim); %10.4 lisans; %40.1 ön lisans (dini öğrenim); %4.1 ön lisans, %14.4 İHL; %0.8 orta okul; %0.4 ilkokul mezunudur.⁶⁷

8. Diyanet İşleri Bakanlığı'nın Hizmet Alanları ve Yapılan Bazı Etkinlikler

Burada zikredilen Başkanlık faaliyetlerine dair tüm bilgiler "2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu" incelenerek aktarılmıştır. ⁶⁸ Aşağıda kendi birimleri anlatılırken biraz daha detaylı izah edilecek hizmet alan ve türleri öncesinde genel bilgi açısından Başkanlığın kuruluşundan günümüze yaygın din eğitimi faaliyetleri ve etkinliklerinin sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Yaygın din eğitimi; "Yetişkinlere ve okul dışındakilere dini bilgiler kazandırmak ve dini anlayışlarını geliştirerek hayatın dini boyutunu yorumlamalarına yardımcı olmak amacıyla yürütülen planlı, programlı ve örgütlü bir din eğitimi çabasıdır"⁶⁹ şeklinde tanımlanırken, *Din Eğitimi Alt Komisyonu* raporuna göre din eğitiminin etkinlik alanları; Camiiler, Kur'an Kursları, Aile, Kitle

⁶³ Yavuzer, "Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Yapılanması İçinde Cami Hizmetlerine Sosyolojik Bir Bakış", 179-180.

⁶⁴ Araştırma Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, *Diyanet İşleri Başkanlığı 2003 Yılı İstatistikleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 7-9.

⁶⁵ Komisyon, *Son 10 Yılda Diyanet İşleri Başkanlığı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 14.

⁶⁶ Yavuzer, "Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Yapılanması İçinde Cami Hizmetlerine Sosyolojik Bir Bakış", 180.

⁶⁷ <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> (erişim 26.12.2021)

⁶⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu*, 1-269. (Erişim 08.12.2022).
http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/5CR2e+DIB_2021_FR.pdf

⁶⁹ Cemal Tosun, *Din ve Kimlik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 53.

İletişim Araçları, Hastaneler, Cezaevleri, Yurtlardır.⁷⁰ Fetva, irşâd ve tebliğ, ibadet ve cami, eğitim ve yayın hizmetleri de bu cümleden görülmektedir.⁷¹

Diyanet İşleri Başkanlığı tarihi vetiresi içinde en önemli faaliyetlerden biri şüphesiz din hizmetlerini desteklemek amacıyla kurulan Türkiye Diyanet Vakfı (TDV)'dir. Bu vakıf, eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmek, etkinliklerini artırmak ve bu amaca hizmet etmek amacıyla 13 Mart 1975 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı Dr. Lütfi Doğan, Dr. Tayyar Altıkulaç, Ahmet Uzunoğlu, Yakup Üstün'ün gayretleriyle kurulmuştur.⁷² Başkanlığın yürüttüğü hizmet ve etkinlikler birim içi protokol sıralaması ve önceliği dikkate alınarak verilecektir:

8.1. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı

Din İşleri Yüksek Kurulu, Diyanet İşleri Başkanlığının dinî konulardaki en yüksek karar ve danışma organıdır. Kurul din hizmetlerini deruhte etmiş olan Şeyhülislamlık makamına kadar uzanan köklü bir tarihe sahiptir. 3 Mart 1924'te çıkan yasayla Diyanet İşleri Reisliği bünyesinde söz konusu görevleri ifa için 8 üyeden oluşan "Müşavere Heyeti" kurulmuştur. Heyetin ismi 1950 yılında "Müşâvere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu" olarak değiştirilmiş, 2 Temmuz 1965 tarihinde yürürlüğe giren 633 sayılı Kanunla da "Din İşleri Yüksek Kurulu" adını almıştır⁷³. Mevcut kurul üye, uzman ve uzman yardımcıları ve diğer destek personelinin oluşur.

Hali hazır durumuyla DİYK, özellikle İslam dininin temel bilgi kaynaklarını ve metodolojisini, tarihî tecrübesini ve güncel talep ve ihtiyaçları dikkate alarak dinî konularda karar vermek, görüş bildirmek ve dinî soruları cevaplandırmaktadır. Bu bapta kurul şu ana kadar 16 yayın, 23 çalıştay, güncel dini meseleler istişare toplantısı gerçekleştirmiştir.⁷⁴

Kurul, fetvalarını verirken fetvanın değişim gerekçeleri olarak klasik eserlerde yer verilen fesadü'z-zaman, mekân, durum (zarûret, hâcet, umûmu'l-belvâ), bilgi, örf ve niyetlerin değişmesiyle fetvalarını güncellediği, onları vakıya uyumlu hale getirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle tıp ve sağlık, güncel gıda

⁷⁰ Ramazan Ayvalı, Ahmet Gürtaş, Ahmet Tabakoğlu, *Din Eğitimi Alt Komisyonu Raporu* (Ankara: Diyanet İşleri

Başkanlığı Yayınları, 1983), 28-29.

⁷¹ Yücel, "Diyanet İşleri Başkanlığı", 455-460.

⁷² Türkiye Diyanet Vakfı, *Kurumsal Tarihçe*, 1. (Erişim 12.11.2022).

<https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>

⁷³ <https://kurul.diyanet.gov.tr/Hakkimizda> (Erişim: 26. 12. 2022)

⁷⁴ <https://kurul.diyanet.gov.tr/Hakkimizda> (Erişim: 26. 12. 2022)

sorunları, aile hayatı, ticarî ve sosyal hayat gibi konularda kurulun modern gelişmeleri yakından takip ettiği görülmektedir⁷⁵.

Kurul 2021 yılında muhtelif konularda 75 adet karar alarak bunları fetva.diyanet.gov.tr üzerinden paylaşmıştır. Bu bapta kurul tarafından, fetva.diyanet.gov.tr üzerinden 56.189; 190 “Dini Soruları Cevaplandırma” hattı ile 770.003, e-Devlet üzerinden de 29.140 toplam 855.332 soru cevaplandırılmıştır. 31.12.2021 tarihli istatistiklere göre; fetva yoluyla hizmet verilen kişi sayısı 6.425.884 rakamına ulaşmıştır. Ayrıca fetvalar web sitesi üzerinden 5.531.929 kez görüntülenmiştir. Vakit Hesaplama Faaliyetleri kapsamında 206 ülkenin 8.600 şehri için ibadet vakitleri ve kible açıları belirlenmiş, Ülkemiz için TÜBİTAK iş birliğiyle Antalya Bakırlıtepe’deki TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi’nde kurulan AYGÖZ (Ay ve Ufuk Gözlem Ünitesi) sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

8.2. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Din Hizmetleri Genel Müdürlük sayfasında yer alan “ilkeler ve hedefler” başlığı altında yapılan hizmetlerin amacı vurgulanmıştır. Bu bilgilere göre, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek (Anayasa md. 136), İslam Dini'nin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek. (633 S.K. md.1), toplumu din konusunda aydınlatırken dinin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnete dayalı sağlam bilgiyi esas almak, Müslümanların 14 asırlık dinî tecrübesini göz önünde bulundurmamak, modern hayatı ve insanlığın ortak birikimini de göz ardı etmemek, din konusunda mezhep, anlayış ve uygulama ayrımı yapmadan vatandaşlık esasına göre hizmet sunmak olarak ifade edilmiştir.⁷⁶ Bununla birlikte bu görevi deruhte eden personelin yetkinliği noktasında İslâm'ın itikadî ve amelî ilkelerini özümsemiş, eğitim ve kültür seviyeleri yüksek, kendisiyle ve toplumla barışık, beşerî ilişkilerde topluma öncü, muhatabını anlayan ve dinî sorunlarına pratik çözümler üretebilen, dinî ve ilmî verileri birlikte kullanabilen, söz ve davranışlarıyla örnek bir hayat sergileyebilen din görevlilerine sahip olmanın önemi üzerinde durulmuştur. Yurt içi din hizmeti yanında yurt dışına yönelik

⁷⁵ Fatih Yücel, “Fetvanın Değişim Gereççelerine Güncel Bir Bakış -Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örnekliği”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı 58 (2022), 1152.

⁷⁶ Saffet Sarıkaya yazdığı bir makalede DİB'in başlangıçtan bu yana mezhepler üstü yayımlar yaptığını, son zamanlarda bunun kısmen değiştiğini iddia eder. (Bkz. M. Saffet Sarıkaya, “Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Mezhebi Tutum ve Eğilimler”, *Journal of Islamic Research* 2018; 29 (2): 273, 276.

faaliyet alanında ilgili ülkelerde yaşayan vatandaşların asimile olmadan, kendi öz kimliklerine bağlı kalmalarına ve yaşadıkları toplumla uyum içinde olmalarına katkı sağlamanın amaçlandığı vurgulanmaktadır.⁷⁷

Bu bağlamda halkı aydınlatmaya yönelik düzenlenen şura, konferans, panel, seminer ve istişare toplantısı sayısı 28.005, hutbe ve vaaz sayısı 6.184.696, incelenen Kur'an-ı Kerim metni, meali sayısı 150, manevi destek hizmeti ile ulaşılan kişi sayısı 329.480'dir. Yurt dışında faaliyet gösterilen ülkelerde ulaşılan kişi sayısı ise 1.760.603'tür.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Diyanet'in başat alt birimlerinden biri olarak aileyi koruma hususunda "Kadına karşı şiddetle mücadele" de 81 il, 349 ilçe, 420 büro ve 10 merkezde hizmet vermektedir. 2011 yılında 2.878 faaliyet gerçekleştiren Aile ve Rehberlik büroları 2020 yılında 53.733 faaliyet (seminer, konferans, sohbet, çevrim içi toplantılar vb.) ile 9 yılda 19 katına ulaşmış ve 2.267.152 kişiye ulaşmıştır. Mezkûr büroya 2014 yılında 8.209 soru iletilirken 2020 yılında iki kat artarak 19.121 soruya ulaşmıştır. Gençlik ve Spor Bakanlığı ile imzalanan iş protokolü çerçevesinde 2021 yılında toplam 890 gençlik merkezinde hizmet veren Diyanet İşleri Başkanlığı 18 şehirde 187 manevi danışmanın önderliğinde 14.760 öğrenci ile çeşitli kamplar düzenlenmiştir. Buna ek olarak 531'i Diyanet okuma salonu, 326'sı Diyanet gençlik merkezi, 19'u genç ofis olmak üzere 876 merkezde genç koordinatörleri aracılığıyla çalışmalarına devam etmektedir. Bu bapta 2021 yılında 105.653 faaliyet gerçekleştirilmiş ve 3.781.399 gence ulaşılmıştır.

Başkanlık gençlerin sağlıklı bir yaşam sürdürmesi için gençlik merkezinde söyleşi, sohbet, yemekli toplantı, kitap günleri, yarışmalar, gezi programları konferanslar, hat, ebru, örgü bebek ve resim kursları, Arapça ve Farsça kursları, filmografi kursu gibi etkinlikler de gerçekleştirmiştir. Türk Standartları Enstitüsü (TSE) hizmetleri de ortaklaşa bir programla yapılmaktadır, müftü ve vaizlerden oluşan 270 kişilik grup çeşitli fabrikalarda inceleme yapmaktadır. Tekrar bu komisyonlar aracılığı ile 7.430 kurban kesim yeri ve satış yeri belirlenmiştir. 2021 yılında toplam 3.702.277 kurban vekalet yolu ile kesilerek dağıtımı sağlanmıştır. Şehitlerini Anma etkinlikleri çerçevesinde toplam 216.713 hatim okunarak, Göç ve Manevi Destek Merkezinde 104 yabancı öğrenciye yıl boyunca çevrim içi olarak Türk Dili eğitimi verilmiştir. 73'ü kadın toplam 961 personelin de Ceza infaz kurumları ile denetimli serbestlik müdürlüklerinde görev yaptığı belirtilmiştir.

⁷⁷ <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/51/ilkeler-ve-hedefler> (Erişim: 26.12.2022)

Sağlık tesislerinde sunulan hizmetler kapsamında sağlık tesislerinde 120.298 hastaya manevi danışmanlık hizmeti verilmiştir. Ayrıca 62 il, 973 ilçe, toplamda 1.135 engelli koordinatörü rehberliğinde engellilere bu hizmet sunularak faaliyet sayısı 6.579'a yükseltilmiştir. Bağımlılıkla mücadele hizmetleri kapsamında da 1.128 görevli ile 966 ilçe de 5.399 faaliyet gerçekleştirilmiştir. Vatandaşların zekât, fitre, sadaka, kefaret ve fidyelerinin doğru bir şekilde hesaplanması için Zekât Hizmetleri Daire Başkanlığı ihdas edilmiştir.

8.4. Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Birimin kendi sayfasında 18 madde halinde ilke ve hedeflerin yer aldığı bilgiye göre İslâm düşüncesi ve medeniyetinin tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf, İslam ahlâkı gibi temel disiplinler ile ilgili bilgilerini geliştirmek, geliştirilen bilgilerin ve eğitim sürecinde kazandırılan becerilerin; yaşam içinde ve üst öğrenim yaşamında kullanılabilir bilgiler, birikimler olmasını sağlamak amacıyla hizmet sunduğu ifade edilmektedir. Yaygın din eğitimi ve hafızlık eğitimine önem veren genel müdürlük "Kur'an Kursları ve Eğitim Merkezi" ile ilgili faaliyet bilgilerine ek olarak Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 2021 Yılında Kurumlar arası 125.967, toplam da 162.002 Kurs, Eğitim, Seminer düzenlenmiştir. Müstakil bir birim olarak yeni kurulan "Diyanet Akademisi" bu genel müdürlüğün önemli faaliyetlerinin büyük bir kısmını kendi üzerine almış gözükmektedir.

8.5. Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğünün temel görevi, hac ve umre ibadetlerinin, sağlık ve güvenlik içerisinde, hizmet talep edenlerin hakları korunacak şekilde usulüne uygun olarak yerine getirilmesini sağlamaktır. Bu maksatla yurt içinde ve yurt dışında gerekli tedbirleri almakta, ilgili ülke, kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapmakta ve bu konulardaki hizmet ve faaliyetleri düzenlemekte, yürütmekte ve bu hizmetlerin denetlenmesini deruhte etmektedir. Hacca kayıt hakkı yalnızca daha önce hiç hacca gitmemiş olanlara tanınmaktadır. Kura sonucu kesin kayıt hakkı kazanan hacı adaylarının % 60'ı Diyanet organizasyonu ile % 40 ise Diyanet İşleri Başkanlığının gözetim ve denetimi altında hac seferi düzenleyen ve Başkanlıkla sözleşme imzalayan seyahat acenteleri marifetiyle kutsal topraklara götürülmektedir.⁷⁸

⁷⁸ <https://hacumre.diyamet.gov.tr/sayfa/53/tanitim> (Erişim: 26.12.2022)

Yıllara göre hac ve umre hizmetinden yararlanan vatandaşların sayısında hayli bir artış gözükmektedir.⁷⁹ An itibariyle Suudi Arabistan devletinin nüfusa göre kota uygulaması nedeniyle ülkemizde iki buçuk milyon civarında kişi sıra beklemektedir.

8.6. Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

1924-50 arası yayınladığı kitap yalnızca 33 adet olup bunların çoğu sıradan konuları içeren küçük broşürlerdir.⁸⁰ Ancak bu döneme ait iki önemli eseri istisna etmek gerekir: Bunlardan biri Elmalı tefsiri, diğeri Sahihi Buhari muhtasarı tecrid-i sarih'tir. Peyderpey yayın hizmetleri senelere ve ihtiyaca göre artmıştır. Son yıllarda 2.816.333 kitap il ve ilçe müftülükleri, yurt dışı temsilcilikleri, okullara, kütüphanelere, ceza ve infaz kurumlarına ücretsiz dağıtılmıştır. Aylık Dergi, Aile Dergisi, Çocuk Dergisi, İlmi Dergi, Arapça İlmi Dergi, başta olmak üzere süreli yayınlar hazırlanarak hizmete sunulmuştur. Mültecilere yönelik *Kalem*, çocuklara yönelik ise *Nüceym* adlı iki farklı dergi Arapça dilinde yayınlanmıştır. Yabancı Dil ve Lehçelerde 126 yeni, 22 mükerrer olmak üzere 80.000 adet kitap basılmıştır. Basılan bu kitaplardan 396.644 adedi ücretsiz dağıtılmıştır. Dijital içeriklerin sunulduğu *yayin.diyaret.gov.tr* web sitesi hazırlanmıştır. Bu site de 579 e-kitap, 110 sesli kitap, 249 makale, 505 sesli içerik ve 1.543 video halkın hizmetine sunulmuştur. Hizmetler Instagram, YouTube, Twitter, Facebook hesaplarından yayınlanmıştır.

Basımı Gerçekleştirilen Diyanet Takvimleri sayısı da 3.420.000'e yükselmiştir. Diyanet destek birimi diyebileceğimiz Diyanet Vakfı marifetiyle 1988 yılında başlayıp 2016 yılında biten 46 ciltten müteşekkil *İSAM* marifetiyle yayımlanmış telif eser *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* bu alanda İslam coğrafyasında benzersiz bir yayım hizmeti olarak karşımızda durmaktadır. Son yıllarda bazen takdir bazen tenkit toplayan neşirlerden biri Diyanet'in Risale-i Nur Külliyyat içinde yer alan bazı eserleri basması, diğeri Alevi-Bektaşî klasiklerini neşretmesidir. Yine *Hadislerle İslam* projesi de bazı eksiklik ve tartışma konusu yapılmasına rağmen son yıllarda Müslüman halkın istifadesine sunulmuş önemli bir yayım faaliyetidir.

⁷⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu*, 149. (Erişim 08.12.2022).

http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/5CR2e+DIB_2021_FR.pdf

⁸⁰ Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 132.

8.7. Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü

Genel Müdürlük Başkanlığın dışa açılan penceresidir. Temel görevleri arasında uluslararası antlaşmalar ve ilişkiler çerçevesinde ilgili makamlarla iş birliği yaparak yurt dışındaki vatandaşların din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili işlerini yürütmek, soydaş ve akraba toplulukları ile İslam dinine mensup diğer topluluklara bu konularda yardımcı olmaktır. Beş daire başkanlığı olarak organize edilen genel müdürlük pek çok faaliyet gerçekleştirmiştir⁸¹. Bu bağlamda aktif yurtdışı din hizmetleri yanında farklı görevler de yerine getirmektedir. Bu cümleden olmak üzere Kurban Organizasyonu kapsamında 77 ülkede 525.033 hisse dağıtımı yapılmıştır. Sosyal ve Kültürel Çalışmalar kapsamında pek çok görüşme yapılarak protokoller imzalanmıştır. Ülkemizde gerçekleştirilen Uluslararası Öğrenciler Anadolu İmam-Hatip Liseleri programı kapsamında 2021 yılında 293 öğrenci mezun olmuş, 1.064 öğrenci öğretime devam etmiştir. Uluslararası Öğrenciler İlahiyat Öğrenimi Programında ise 7 fakültede 613 öğrenci eğitime devam etmiştir. 22 farklı ülkeden 29 doktora, 17 yüksek lisans öğrencisi çalışmalarına devam etmişlerdir. 136 konuk öğrenciye hafızlık ve dini bilgiler eğitimi verilmiştir. Kardeş Şehir Projesi kapsamında Türkiye'deki il ve ilçeler 93 farklı ülkeden 208 şehir ile eşleştirilmiştir.

9. Diyanet İşleri Başkanlığına Yöneltilen Eleştiri ve Beklentiler

Zaman zaman Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında birtakım eleştiriler yapılmaktadır. Bu birtakım eleştiriler genelde birbirinden farklı kesimlerden ve farklı argümanlarla dile getirilmektedir. Bu tartışmalar kuruluş aşamasında daha çok isimlendirilmesi, yetki ve hizmetleri etrafında yoğunlaşırken, ilerleyen süreçlerde çoğunlukla kurumun statüsü, özerkliği ve temsil sorunu gibi farklı alanlarda tezahür etmektedir.⁸²

Diyanet'e olumlu ve gerekli yaklaşım sergileyenler genelde mevcut eksiklikten yakınmakta, Başkanlığın daha verimli olması yönünde talep ve eleştiriler yöneltilmektedir. Onlara göre, Diyanet İşlerinin devlet çatısı altında yer alan bir kurum tarafından yürütülmesi elzemdir. Ancak kurumun devlet aygıtı içinde yer almakla birlikte ona özerk bir nitelik kazandırılması, Diyanetin daha sivil toplum içinde yapılandırılması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "devlete bağlı din" algısından, tedricen vazgeçip özerk bir

⁸¹<https://disiliskiler.diyanet.gov.tr/sayfa/53/tanitim> (Erişim: 26. 12. 2022)

⁸² Üçer, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi-Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde", 32.

kurum haline gelmesi, din hizmetinin özü itibariyle sivil bir hizmet olması arzulanmaktadır⁸³. Nitekim üçüncü Diyanet İşleri Başkanı Akseki, din işlerini tedvir etmekten ibaret Diyanet'in kendi yüksek din adamlarını yetiştirmesi gerektiği yönündeki talebini dile getirmiş, kendisine lazım olan muhtariyetin verilmesini istemiş, vakıflar gelir kaynakları ve teşkilatıyla birlikte birinci mecliste olduğu gibi yine Diyanetle birleştirilmesini talep etmiştir.⁸⁴

Ancak gerek Akseki gerekse daha sonra talep edilen özerkliğin nasıl gerçekleşeceği konusunda bir uzlaşma gözükmemektedir. Nitekim bir dönem Diyanetten sorumlu Devlet Bakanlığı da yapan Mehmet S. Aydın, *"Bu teşkilat İslam'ın sadece bir yorumuna ilişkin hizmet sunacak şekilde kurulmuş ve yeterince özerk değildir."* Aynı kişi buna sıcak bakmasına rağmen nasıl gerçekleşebileceği ve bunun ne gibi yararları olabileceği tereddüdünü taşıdığını ve duraksadığını da itiraf etmiştir. Bununla birlikte Aydın, Diyanet'in bugünkü kuruluş, yapı ve işlevinin ideal olmadığını sözlerine eklemiştir.⁸⁵ Bir dönem Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürütmüş olan Süleyman Ateş de Başkanlığın Yükseköğretim Kurulu statüsüne benzer özerk bir kurum haline getirilmesi taraftarıdır.⁸⁶

Başkanlığa yöneltilen bir diğer eleştiri laiklik bağlamında göze çarpmaktadır. Bu bapta, Diyanet İşleri Başkanlığının laiklik ilkesine ters düştüğü, eda edilen hizmetin bir kamu hizmeti niteliğinde olmadığı dile getirilmekte, bu hizmetin cemaatlara bırakılması gerektiği, siyasetle ilgi ve ilişkisi zikredilmektedir. Bir başka ifadeyle kimileri başkanlığın kamusal kimliğini laiklik adına reddetmekte, kimileri özerk ve sivil yapısının Cumhuriyet kazanımları adına tehlikeli görmektedir. Kimileri ise Diyanet vasıtasıyla devletin dini kontrol altında tuttuğuna, kimileri de devlet eliyle halkın dindarlaştırıldığına inanmaktadır.

Uzun yıllar Başkanlığın bir teşkilat kanunu olmadan idare edilmesi geride kalmış önemli bir eleştiridir. Nitekim İsmail Kara; *"1979 yılından beri yaklaşık 20 yıldır teşkilat yasası olmadan yöneltilen Türkiye'de bir başka başkanlık var mı? Bilmiyorum"* demek zorunda kalmıştır.⁸⁷ 6002 sayılı son yasa ile bu husus sonlandırılmıştır.

⁸³ İftar Gözaydın, "Türkiye'de Din Devlet İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi", *Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de*

Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu, 26-27 Mart (İstanbul: 1998), 195.

⁸⁴ Akseki, "Din Tedrisatı ve Dini Müessesler Hakkında Bir Rapor 1", 137-141.

⁸⁵ Mehmet S. Aydın, "Avrupa Birliği Din ve Diyanet", *İslamiyat Dergisi* 5/1 (2001), 17.

⁸⁶ Süleyman Ateş, "Soruşturma", *İslamiyat Dergisi* 5/1 (2001), 113-114.

⁸⁷ Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 93, 94.

Diyanet İşleri Başkanlığına yöneltilen bir diğer önemli eleştiri ve talep Alevilerle ilgilidir. Gerçi yeknesak bir çizgi olmasa da bazıları Aleviliğin Diyanette diğer Sünnîler gibi temsilini isterken, bazı Alevî kesimleri laik devlette din ve Diyanet'in yerinin olmadığını ileri sürerler⁸⁸. Bu görüşte olanlar ve bazı Sünnî kesimler bir başka zaviyeden meseleye yaklaşp Diyanet hizmetlerinin cemaatlere bırakılması gerektiği kanaatindedirler.⁸⁹ Bu talep iki açıdan ileri sürülen argümanlardan uzaktır. Çünkü Lozan Antlaşması'nın 37-45. Maddeleri arasında "Azınlıkların Korunması" başlığı altında "Cemaat" tabiri hukuken Ülkemizde orada bahsi geçen azınlıklar için kullanılmaktadır. Türkiye'de bu şartları haiz başkaca cemaat yoktur. Bu durumda Diyanet, olmayan hangi cemaate neyi ve nasıl devredilebilir? Kıstas ne olacaktır? Bunlara muknî ve legal bir cevap bulmak gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Mevcut haliyle illegal dini yapılanmalar bir cemaat olarak kastediliyorsa, muhtemeldir doğası gereği birleştirici rol üstlenen din, bazı İslam ülkelerinde olduğu gibi toplumun ayrışmasına katkı sağlayacaktır. İslam içi bir erkân olarak Alevilik meselesi Kültür Bakanlığı nezdinde kurulan bir Başkanlık marifetiyle çözümlenmiş gözükmektedir. Buna mümasil son yıllarda bu tip benzer bir yapılanmayla ya Diyanet içi ya da dışı bidayette Diyanet emrine verilen tekke ve zaviyelerin tekrar açılması, böylece illegal yapılanmaların önüne geçilerek denetlenebilir bir tarikat yapılanmasını talep edilmektedir.⁹⁰

Bir diğer eleştiri yakın geçmişte Diyanet'in de içinde yer aldığı hoşgörü ve diyalog çalışmalarınıdır. Ülkemizde 15 Temmuz gibi acı bir travmaya sebep olmuş fitne odaklı yapının din adına ortaya çıkardığı vahim durum zihinlerdeki tazeliğini muhafaza etmektedir. Dolayısıyla diyalog taraftarı olmanın belli şartları sağlamadığı sürece zararından bahsedilmekte ve bu konuda Diyanet eleştirilmektedir.⁹¹ Keza bununla bağlantılı görülen Diyanet eliyle "Kutlu Doğum Haftası" etkinlikleri eleştiri konusu yapılmış, neticede bu eleştiriler sonuç vermiş ve bu iki faaliyet sonlandırılmıştır. Kutlu Doğum yerine eskiden olduğu gibi "Mevlid-i Nebi Haftası" ikame edilmiştir.

Diyanetin fetva ve yayımlarında belli bir mezhebi esas alarak hareket ettiğine dair iddialar ayrı bir eleştiri konusudur. Buna göre başlangıçtan bu tarafa uzun

⁸⁸ Temsil konusuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ömür Aydın, "Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Tartışma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Erzurum 2019, c. 33, Sayı 3, 891-918.

⁸⁹ Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 94.

⁹⁰ <https://www.cnnturk.com/turkiye/istanbul-muftusu-tarikat-ve-cemaatlerin-denetlenmesi-gerekir> (Erişim: 26.12.2022)

⁹¹ Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, 235.

yıllar mezheplerüstü hareket eden Başkanlık son yıllarda Hanefi ağırlıklı Ehl-i Sünnet çerçevesinde yayımlar yapmaktadır. Yine aynı görüş içinde bu defa farklı son yıllarda yapılan yayımların bu defa mezhepçiliği artıracığı ifade edilmektedir.⁹²

Bazı siyasi çevreler ile seküler kesimin Başkanlığa tevcih ettiği eleştirilerden biri kurumun kabarık bütçesidir. Diyanet bütçesinin fazlalığı hatta birkaç bakanlığı aştığı dile getirilmekte ve bu eleştiriler güncelliğini korumaktadır. Halbuki bu bütçenin çok büyük bir kısmı personel giderleri içindir.

Diyanette önemli bir birim olan Din İşleri Yüksek Kurul üye ve uzmanlarının daha işlevsel hale getirilmesi, fetvalarının zaman zaman aktüel siyasete malzeme edildiğine dair iddia ve ithamlar bu bapta dile getirilen konular arasında bulunmaktadır.

Diyanetin kendi ihtiyaç duyduğu personeli kendisinin eğitmesi gerektiğine dair talepler dikkate alınmış olmalı ki, bu ihtiyaç daha yakın zamanda Diyanet Akademisi kurulmasıyla kısmen izale edilmiştir.

Devlete bağlı din görevlilerinin memuriyet yapısı içinde yer alması ve bunun Cumhuriyetin temel ilkelerinden laiklik ile tezat teşkil ettiğine dair düşünceler bir diğer eleştiri mevzusudur. Halbuki din görevlisinin vatandaşın eline bakması, iâşe ve ibatesini temine muhtaç olması sunulacak din hizmeti açısından bir nakısa görülmelidir. Din görevlilerinin devlet memurluğu statüsü aynı zamanda disiplinli, sahih ve denetlenebilir bir din hizmeti sunmasına imkânı verecektir.

Bazı çevrelerce son yıllarda camilerde okunan Cuma hutbelerinin tek elden hazırlanması tenkit edilmektedir.

Bazı talep ve eleştiriler ise Diyanet'in kurumsal yapısıyla değil personeliyle ilgilidir. Özellikle yurtdışına gönderilen elemanların yeterli yabancı dil bilgisine sahip olmadıkları, dolayısıyla Batı ölçeğinde o ülkelerde yaşayan Müslüman vatandaşa ulaşmakta zorlandıkları, yerel siyasi ve dini makamlarla irtibat kuramadıkları yönündedir. Bu eleştirilerin gittikçe geçerliliğini yitirdiği söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik bir diğer eleştiri konusu, Ülke içinde ve dışında bazı din görevlilerinin siyasetle içli- dışlı olmaları, vaaz dilini siyasete yatkın kullandıklarına dair iddia ve ithamlardır. Bu iddiaları ciddiye alan kurum

⁹² Sarıkaya, "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Mezhebi Tutum ve Eğilimler", 276.

bahse konu tespit edilen hususlarla ilgili soruşturma açmakta suçlu bulunanların kurumla ilişkisini kesmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığına yapılan benzer eleştirilerin bir kısmı kendi içinden cevap bulmuş, bazı eleştiriler haksız ve yersiz görülmüş ve bunlar bazı argümanlarla reddedilmiştir. Buna göre;

“Diyanet 1924 yılından itibaren fiilen, 1961 (154. Md.) ve 1982 (136. Md.) anayasalarıyla genel idare içinde yer almış bir kurumdur. Bu kuruluşa genel idare içinde yer verilmesi, bir taraftan devletin dine müdahale ettiği, diğer taraftan devlet bütçesinden din hizmetleri için harcama yapılmasının laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı ileri sürülerek eleştirilmiştir. Nitekim 657 DMK'nın 36. Maddesindeki din hizmetleri sınıfıyla ilgili hükümlerin iptali için Anayasa Mahkemesine dava açılmış, bu iddia yüksek mahkeme tarafından “*Diyanet İşleri Başkanlığının dini bir teşkilat değil genel idare içinde yer almış idari bir teşkilat olduğu, başkanlığın anayasada yer alması ve mensuplarının memur sayılarak maaşlarının bütçeden karşılanmasının devletin din işerini yürüttüğü anlamına gelmediği...*” gerekçesiyle reddedilmiştir.⁹³

Aynı yazıda Diyanet İşleri Başkanlığının siyasi iktidarın emrindeki bir teşkilat gibi gösterilmesinin de doğru olmadığı, bunların tedricen cemaatlere bırakılması gerektiği düşüncesinin yanlışlığına vurgu yapılmıştır. Yukarıda bahsi geçen özerklik konusuna da değinilmiş, 1-5 Kasım 1993 yılında Ankara’da toplanan I. Din Şurasında Diyanetin statüsü genişçe ele alınmış, gerekli kanuni düzenlemeler yapılarak Yükseköğretim Kurulu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu vb. kuruluşlar gibi devlet bünyesi içinde özerk bir yapıya kavuşturulması, Başkanın seçimle belirlenmesi görüşü benimsenmiştir. Bununla birlikte hükümet yerine doğrudan Cumhurbaşkanlığına bağlanması talep edilmiştir.⁹⁴ Nitekim yıllar önce dile getirilen bu son talep cevap bulmuş olmalı ki, statü, saygınlık ve protokolde çok gerilerde olan Başkanlık Cumhurbaşkanlığına bağlanmak suretiyle hak ettiği mevkie ulaşmıştır.

Başkanlığa yönelik, talep, eleştiri ve özeleştiri noktasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Stratejik Planlama Çalışmaları (2017-2021)* önemli ipuçları taşımaktadır. Bahse konu planda güçlü ve gelişmeye müsait (zayıf) alanlar ortaya konmuştur. Buna göre; güçlü alanlar arasında, Başkanlığın örgütlü teşkilat

⁹³ 15.06.1972 tarih 14. 216 sayılı Resmi Gazete.

⁹⁴ Yücel, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, 460.

yapısı, köklü geleneği, mevzuat alt yapısı, ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla iş birliği potansiyeli, hizmet içi eğitim olanakları, görsel ve yazılı yayın imkanları, temsil kabiliyetinin yüksekliği, toplumun her kesiminde yönelik faaliyet programları, hac ve umre hizmetleri gösterilmektedir. Zayıf alanlar arasında ise; nüfusa göre personel dağıtımındaki orantısızlık, merkez- taşra arası iletişimsizlik ve dayanışma yetersizliği, bazı alanlara dönük uzman eksikliği, personelde kayırmacılık algısı, rotasyon adaletsizliği, nitelikli elamanların kurumdan ayrılmasının engellenememesi, yeni teknolojik imkanların kullanımındaki kifayetsizlik ve farkındalık eksikliği sayılmaktadır⁹⁵. Bu konuda hukuk, siyaset, uluslararası ilişkiler alanında yazılmış ve yayımlanmış pek çok araştırma bulunmaktadır. Bütün bu araştırmalarda dile getirilen sorun ve argümanların detayına girmek çalışmanın boyutunu aşacaktır. Şüphesiz her kurum gibi Başkanlığın eksikleri ve yanlışları kendi mensupları tarafından da dile getirilmekte, çoğu kez bu eleştiriler saygıyla karşılanmakta ve imkanlar ölçüsünde bu yanlışların telafisi cihetine gidilmektedir.

Ancak durum hangi yöne evrilirse evrilsin, Diyanet İşleri Başkanlığı sorunları, hizmet alanları gibi konularda Ülkemizde artık geniş bir literatür oluştuğu görülmektedir.⁹⁶ Nitekim bu bapta pek çok ilmi araştırma, yüksek lisans ve doktora tezine rastlamak mümkündür.⁹⁷

Sonuç

Diyanet İşleri Başkanlığı, geçmişi Osmanlıya dayanan Şeyhülislamlık, akabinde Şer'îye ve Evkâf Vekaleti ve nihayet 3 Mart 1924 tarihinde kurulmuş, yeni idarece şekillenmiş, kanunun kendisine verdiği görevleri yerine getirmekle mükellef anayasal bir kurumdur. Personeli, bütçesi, konumu ve faaliyetleri itibariyle aktüelliğini muhafaza eden Başkanlık, tarihsel süreç içinde gelişmesini sürdürmüştür. Araştırmada kurumun alt birimleri tarafından deruhte edilen hizmetler rakamsal verilerle izah edilmiştir. Diyanet bu haliyle belli bir mezhebi temsil eden bir kurum olmaktan öte bir hizmet kurumu olarak yurt içi ve yurtdışı faaliyetine devam etmektedir. Yaklaşık bir asrını geride bırakan DİB pek çok açıdan

⁹⁵ Ahmet Koç, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi", 167-168.

⁹⁶ Komisyon, "Bir Tür Laiklik: Diyanet İşleri Başkanlığı", ed. M. Tunçay, *75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar*

(İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 197-206.

⁹⁷ Diyanet anahtar kavramı girildiğinde YÖK Tezler Kataloğunda 107 yüksek lisans ve doktora, İSAM Makaleler Veri tabanında ise 171 adet ilmi makale bulunmaktadır.

toplumsal birlik-beraberliğin korunmasında etkin bir teşkilat özelliğini korumaktadır.

Diyanetin günümüzdeki rolüne gelince; YDH (Yeni Dini Hareketler) adıyla vücut bulan, 15 Temmuz gibi Türk Devlet ve milletinin varlık ve değerlerine karşı fitne hareketi karşısında, üstelik İslam dinini kendi menfur emellerine alet edip, vatandaşın samimi duygularını istismarla buradan kendilerine menfaat devşiren yapılara karşı bir panzehir görevi icra edecektir. Çünkü din/kutsal doğası gereği boşluk kabul etmediğinden bu alanlar sahih dini bilgiyle takviye edilmezse istismarcı yapılar buraları çok çabuk doldurulabilmektedir.

Diyanetin günümüzdeki bir diğer rolü gerek mezkûr yapı gerekse buna mümasil diğer dini yapılanmaların örselediği dine ve dini kurumlara karşı sarsılan güvenin yeniden tesisinde önemli görevi yerine getirmesidir. Bu bapta Başkanlık derinlikli, bilgili, birikimli, akademik ve tecrübeli personel marifetiyle bidat, hurafe ve cehaletle mücadele edebilecek güce sahiptir. Keza Diyanet hem geçmişte hem günümüzde hızla gelişen ve değişen dünyada din hizmet sunumu, yöntemi ve üslubunda bilimsel ve teknolojik olanaklardan da yararlanmak suretiyle geniş kitlelere ulaşabilecek, tüm vatandaşların taleplerine cevap verebilecek güce sahiptir. Bu haliyle kurum, toplumsal düzen ve kamuoyu istikrarını koruyacak, belli hassasiyetleri gözetecek, din ve dindarlığı şiddet ve nefretin kaynağı olmaktan çıkarabilecek bilgi ve donanımına haizdir.

Şüphesiz her kurum gibi DİB'in de artı ve eksileri bulunmakta, farklı kesimlerden bazı eleştirilere muhatap olmaktadır. Ancak durum hangi yöne evrilirse evrilsin bu haliyle Başkanlık mezhep, meşrep ve siyaset üstü yapılanmasıyla, vatandaşlık esasına göre din hizmeti sunmakta, bazı İslam ülkelerindeki dini yapılanmaya örnek olacak gibi gözükmektedir. Dinin şiddete alet edildiği bazı İslam ülkelerindeki uygulamalar dikkate alındığında Ülkemizdeki din ve Diyanetin bir anlamda modern yönetim tarzı demokrasi ile uzlaştığı, barış, hoşgörü, şiddetten uzak, ılımlı ve Anadolu irfan yorumuyla Batı ile ilişkilerde de etkin bir rol üstleneceği anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla; Türkiye'de dini ve sosyal şartların gereği din işlerinin devlet bünyesinde yürütülmesinin daha sağlıklı bir gidişat olduğu izahtan varestedir.

Kaynakça

- Ahterî, Mustafa. *Ahterî-yi Kebir*, Ankara: TDK Yayınları 2017.
- Akseki, Ahmet Hamdi. "Din Tedrisatı ve Dini Müessesler Hakkında Bir Rapor 1". *Sebilürreşad Dergisi*. 4/1, 1951.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/775196>
- Aksoy, Mehmet. *Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş*. Köln: Önel Yayınevi, 1998.
- Akyıldız, Ali. "Şerîyye ve Evkaf Vekâleti", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* İstanbul: 2010, 39/7-8.
- APK. Araştırma Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı. *Diyanet İşleri Başkanlığı 2003 Yılı İstatistikleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- APK. Araştırma Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı. *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Aslanpay, Nail. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerin Tanıtılması 1924-1973*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1973.
- Ateş, Süleyman. "Soruşturma". *İslamiyat Dergisi* 5/1, 2001.
- Aydın, Ömür. "Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Tartışma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Erzurum 2019, c. 33, Sayı 3, 891-918.
- Aydın, Mehmet S. "Avrupa Birliği Din ve Diyanet". *İslamiyat Dergisi* 5/1, 2001.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/36908/423480>
- Aydın, M. Akif. "Kânûn-i Esâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 24. İstanbul: 2001. (Erişim 07.11.2022)
- Aytürk, Nihat- Çelik, Yaşar-Şahin Arslan, Enver. "Diyanet İşleri Başkanlığının Teşkilat Tarihçesi". *Diyanet Dergisi*. 25/1, 1989.
<http://katalog.idp.org.tr/yazarlar/64752/yasar-celik>
- Ayvalı, Ramazan-Gürtaş, Ahmet-Tabakoğlu, Ahmet. *Din Eğitimi Alt Komisyonu Raporu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Bardakoğlu, Ali. "Cumhuriyetin 80. Yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Paneli". *Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni*. Sayı: 160, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. *21. Yüzyıl Türkiye'sinde Din ve Diyanet*. Cilt 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. 8. Baskı. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007.
- BCA. Cumhuriyet Arşivi, *Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı* (030.10.0.0), 26.151.4.
- Bozkurt, Turan. *Atatürk'ün İslam'a Hizmetleri*. İstanbul: Yılmaz Kitapevi, 2015.
- Bulut, Mehmet. "Birinci Meclis Dönemi Din Hizmetleri". *Diyanet Aylık Dergisi*. Sayı: 28, 1993.
- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582982>
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi 2009.
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu*. (Erişim 08.12.2022). http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/5CR2e+DIB_2021_FR.pdf
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *2022 Yılı Performans Programı*. (Erişim 01.01.2022). http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/05PgO+2022_Performans_Programi.pdf
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *Başlangıçtan Günümüze Görev Yapan Başkanlar ve Görev Yılları*. (Erişim: 06.12.2022). https://tr.wikipedia.org/wiki/Diyanet_%C4%B0%C5%9Fleri_Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *Din İstatistikleri Resmi İstatistik Programı*. (31.12.2021). <https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kuruluş ve Tarihçe*. (Erişim 11.11.2022). <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1/diyanet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi>
- DİB. Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kurumsal Teşkilat Şeması*. (Erişim 17.11.2022). <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/TeskilatSemasi/4>
- Doğan, Mehmed D. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 25. Baskı, Ankara: Yazar Yayınları, 2004.
- Dursun, Davut. *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 5. 1953.

Erşahin, Seyfettin. Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni. (Ümmet Yapısından Millet Yapısına). *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 9-46.

Ertan, Veli. "Tarihte Şer'îye ve Evkâf Vekilleri", *Diyanet Dergisi*, c. 8, (Sayı 78-79), Ankara 1968.

Gotthard, Jaschke. *Yeni Türkiye'de İslamlık*, ter. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.

Gökbilgin, M. Tayyip. *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, 1977.

Gözyayın, İftar. *Türkiye'de Din Devlet İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi". Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye'de Din Hizmetlerinin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyumu*. 26-27 Mart. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, 1998.

Gözyayın, İftar. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Kahraman, Hakan. *Sosyolojik Açıdan Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Kara, İsmail. *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Koç, Ahmet. "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi", *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi*, Ankara: DİB Yayınları, 2020.

Komisyon, *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999.

Komisyon. "Bir Tür Laiklik: Diyanet İşleri Başkanlığı". ed. M. Tunçay. *75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.

Komisyon. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1989.

Komisyon. *Son 10 Yılda Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.

- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâturîdî", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, (Sayı 15), 5-28.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Devleti'nde Kadı*. Ankara: Turhan Kitapevi, 1994.
- Öcal, Mustafa. *Dünden Bugüne Din Görevlileri ve Mesleki Yeterlikleri*. *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyumu*. 28-29 Mayıs. Kayseri: İbav Yayınları, 2002.
- Özon, Mustafa Nihat. *Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İstanbul: İnkılap Kitabevi 1988.
- Öztürk, Naif. "Şeriye ve Evkaf Vekâleti". *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 12.11.2022).
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seriye-ve-evkaf-vekaleti/>
- Öztürk, Şükrü. "Kur'an Kurslarının Eğitim ve Kültür Hayatımıza Katkıları". *İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)*. İstanbul: 2020. (Erişim 15.12.2022).
- Sarıkaya, M. Saffet. "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Mezhebi Tutum ve Eğilimler", *Journal of Islamic Research* 2018; 29 (2): 268-287.
- Sarıkoyuncu, Ali. *Millî Mücadelede Din Adamları*. Cilt 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Kapı Yayınları 2009.
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *Zabıt Ceridesi*. Cilt 6, 2. Devre. Çağrı No: 1957 SB 267.
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun; Ceridei Resmîye ile Neşir ve İlâmı*. No: 1, 7 Şubat 1337.
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *Zabıt Ceridesi*, Cilt 1. 2. Devre. Çağrı No: 3.5.1336.
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. "Cami Hizmetleri Nizamnamesi". 12 Ağustos 1928 Tarih, 205 sayı, No: 6995.
<https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/Kanunlar>
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *Düstur*, Üçüncü tertip.
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Malî Senesi Bütçe Kanunu*. Sayı: 1821, No: 1827, Md. 6.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc010/kanuntbmmc010/kanuntbmmc01001827.pdf
- TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi. *Şer'îye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletleri'nin İlgasına Dair Kanun*. Sayı: 2/303, No: 429, Md. 1.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf
- TDV. Türkiye Diyanet Vakfı. *Kurumsal Tarihçe*. (12.11.2022).
<https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>
- TDV. Türkiye Diyanet Vakfı. *Vakfın Cami İnşaatları*. (05.10.2022).
<https://tdv.org/tr-TR/dunyanin-dort-bir-yaninda-tdvnin-insa-ettigi-camilerde-ezan-sesi-yankilaniyor/>
- Tosun, Cemal. *Din ve Kimlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Üçer, Cenksu. "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi-Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örneğinde", *İlahiyat Akademi*, Aralık 2021 (14), 23-104.
- Vergin, Nur. *Türkiye ve Avrupa'da İslam Devlet ve Modern Toplum*. İstanbul: Konrad Adenauer Stiftung Yayınları, 2004.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yavuzer, Hasan. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kurumsal Yapılanması İçinde Cami Hizmetlerine Sosyolojik Bir Bakış". *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Dergisi*. Sayı: 12, 2008.
<https://acikerisim.nevsehir.edu.tr/bitstream/handle/20.500.11787/4440/Hasan%20Yavuzer%20son%20175-199.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yeğin, Abdullah. *Yeni Lügat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992.

- Yılmaz, Ömer. “Yurtdışı Cami ve Cami Dışı Din Hizmetleri”. *Diyanet İlmî Dergi*. Sayı: 42, 2006.
<https://avesis.aybu.edu.tr/yayin/d7e3ec1d-ecaa-403b-9170-fd8bbaceb316/yurtdisi-cami-ve-cami-disi-din-hizmetleri>
- Yücel, İrfan. “Diyanet İşleri Başkanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 46. İstanbul: 1994. (Erişim 03.11.2022).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/diyanet-isleri-baskanligi>
- Yücel, İrfan. “İmam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 46. İstanbul: 2000. (Erişim 07.11.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/imam#3-cumhuriyet-doneminde-imamlık>
- Yücel, Fatih. “Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış -Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı 58 (2022): 1125-1156.